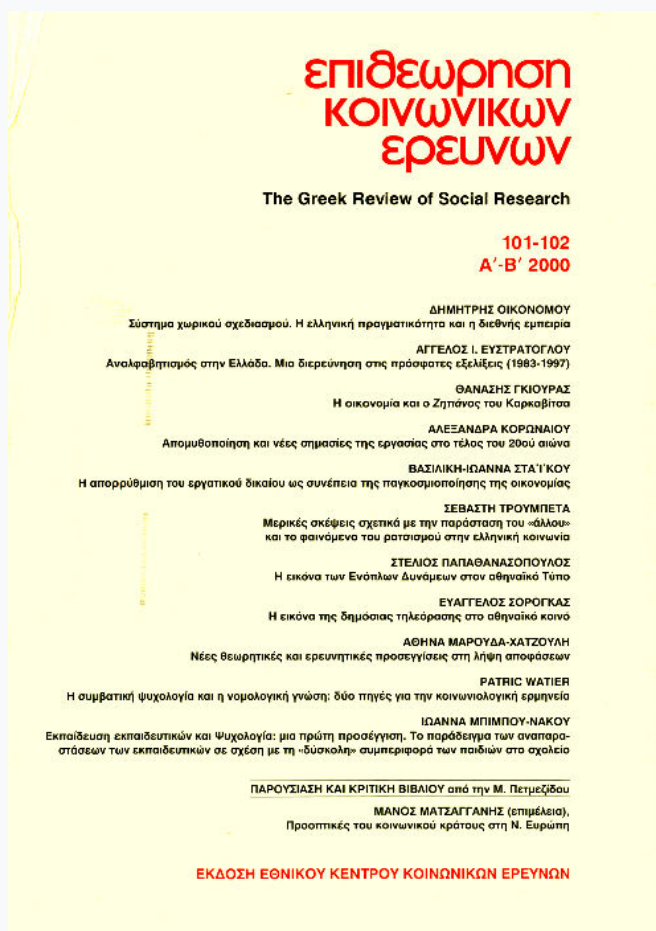

The Greek Review of Social Research

Vol 101 (2000)

101-102, A'-B'

Αναλφαβητισμός στην Ελλάδα: μια διερεύνηση στις πρόσφατες εξελίξεις (1983-1997)

Άγγελος ι. Ευστρατόγλου

doi: [10.12681/grsr.995](https://doi.org/10.12681/grsr.995)

Copyright © 2000, Άγγελος ι. Ευστρατόγλου

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/).

To cite this article:

Ευστρατόγλου Α. ι. (2000). Αναλφαβητισμός στην Ελλάδα: μια διερεύνηση στις πρόσφατες εξελίξεις (1983-1997). *The Greek Review of Social Research*, 101, 59–91. <https://doi.org/10.12681/grsr.995>

Άγγελος Ι. Ευστράτογλου*

ΑΝΑΛΦΑΒΗΤΙΣΜΟΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ.
ΜΙΑ ΔΙΕΡΕΥΝΗΣΗ ΣΤΙΣ ΠΡΟΣΦΑΤΕΣ ΕΞΕΛΙΞΕΙΣ
(1983-1997)

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Στόχος του παρόντος άρθρου είναι η παρουσίαση των πρόσφατων εξελίξεων στο πεδίο του αναλφαβητισμού στην Ελλάδα. Προκειμένου να επιτευχθεί ο στόχος αυτός, κρίνεται απαραίτητη μια σύντομη αναφορά στην έννοια και στο περιεχόμενο του όρου «αναλφαβητισμός», στη διάκριση των οργανικά και λειτουργικά αναλφάβητων καθώς και στις δυσχέρειες προσδιορισμού των πραγματικών διαστάσεων του φαινομένου. Ακολούθως, με τη βοήθεια των στοιχείων των Ερευνών Εργατικού Δυναμικού, προσδιορίζονται οι ποσοτικές διαστάσεις του αναλφαβητισμού, η διασπορά του κατά επίπεδο αστικότητας και τα ατομικά χαρακτηριστικά των αναλφάβητων. Το άρθρο ολοκληρώνεται με την ανάλυση των οικονομικών χαρακτηριστικών τους, που συνδέονται με τις εξελίξεις στο εργατικό δυναμικό και στους κλάδους οικονομικής δραστηριότητας. Η ανάλυση φωτίζει όψεις του φαινομένου και αναδεικνύει τα κύρια χαρακτηριστικά του.

1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Ο αναλφαβητισμός αναμφίβολα αποτελεί ένα από τα σημαντικότερα προβλήματα στις σύγχρονες κοινωνίες. Απ' όποια σκοπιά κι αν προσεγγισθεί το φαινόμενο (εκπαιδευτική, κοινωνιολογική, πολιτική, οικονομική), οι αρνητικές του διαστάσεις και οι συνέπειες γίνονται άμεσα ορατές. Στα πλαίσια της παρούσας θεώρησης, ο αναλφαβητισμός αναγνωρίζεται ως πρόβλημα οικονομικό, υπό την έννοια των περιορισμένων εισοδηματικών δυνατοτήτων που παρέχει και των δυσχερειών ένταξης στην αγορά εργα-

* Διδάκτορας Οικονομικών της Εργασίας. Συνεργάτης στο Τμήμα Οικονομικής και Περιφερειακής Ανάπτυξης του Παντείου Πανεπιστημίου.

σίας και στη δομή της απασχόλησης που διαμορφώνει. Αναγνωρίζεται ως πρόβλημα κοινωνικό, καθώς περιορίζει τις δυνατότητες ευχερούς ενσωμάτωσης και κυρίως τις δυνατότητες πρόσβασης στα κοινωνικά αγαθά, αναπαράγοντας ταυτοχρόνως κοινωνικές καταστάσεις και μηχανισμούς. Αναγνωρίζεται και ως πρόβλημα πολιτικό, καθώς διαβρώνει και υπονομεύει την ίδια την έννοια της δημοκρατίας και περιορίζει ή ακόμη και στερεί από τους αναλφάβητους μια σειρά από πολιτικά δικαιώματα.¹

Οι διαστάσεις αυτές του αναλφαβητισμού αλληλοσυνδέονται και ανατροφοδοτούν η μία την άλλη, έτσι ώστε να διαμορφώνεται ένα ευρύτερο πλαίσιο, που συνδέεται με τα χαμηλά εισοδήματα, τη φτώχεια, την περιθωριοποίηση και τον κοινωνικό αποκλεισμό. Οι αναλφάβητοι, στη μεγάλη τους πλειονότητα, υπόκεινται σε πολιτικές διακρίσεων, καθίστανται αντικείμενα ευρύτερης εκμετάλλευσης και, στο βαθμό που εντάσσονται στην αγορά εργασίας, συνιστούν ένα δευτερεύον εργατικό δυναμικό. Μια τέτοια θεώρηση του αναλφαβητισμού, που ξεπερνά κατά πολύ τις εκπαιδευτικές διαστάσεις του ζητήματος, προκαλεί ιδιαίτερες δυσχέρειες, τόσο στη διαμόρφωση των στόχων των πολιτικών αντιμετώπισης του όσο και στην επιλογή των μέσων επίτευξης των στόχων αυτών. Αυτό που υπονοείται εδώ είναι ότι ο αλφαβητισμός δεν πρέπει να ιδωθεί ως πανάκεια. Δεν μπορεί να υποστηριχθεί ότι μέσα από τον αλφαβητισμό θα αλλάξει η θέση των αναλφάβητων στα πλαίσια μιας, με πολλούς τρόπους, ιεραρχικά δομημένης κοινωνίας. Ο αλφαβητισμός, από μόνος του, δεν μπορεί να συμβάλει στο ξεπέραςμα αυτών των δομών και να βελτιώσει τη θέση των αναλφάβητων στην κοινωνική διάρθρωση. Μπορεί όμως και πρέπει να αποτελεί τη βάση διαμόρφωσης ενός σύνθετου πλέγματος πολιτικών, που θα περιλαμβάνει εκπαιδευτικούς, κοινωνικούς και πολιτικούς στόχους, που θα επιδιώκει το ξεπέραςμα αυτών των δομών και το σπάσιμο του φαύλου κύκλου της φτώχειας και του κοινωνικού αποκλεισμού.

Μέσα σ' αυτό το πλαίσιο επιχειρείται η διερεύνηση μιας σειράς διαστάσεων του αναλφαβητισμού. Το άρθρο χωρίζεται σε επτά μέρη. Στο πρώτο παρουσιάζονται οι προσπάθειες ορισμού της έννοιας του αναλφα-

1. Η θεώρηση του αναλφαβητισμού σ' ένα τέτοιο πλαίσιο δεν θα πρέπει να οδηγεί σε παρανοήσεις, που να άγουν στο συμπέρασμα ότι ο αναλφαβητισμός συνιστά το αποκλειστικό αίτιο της διαμόρφωσης αυτού του πλέγματος των καταστάσεων και των φαινομένων. Αυτό που επισημαίνεται είναι η στενή σχέση και οι αλληλεπιδράσεις του με τα φαινόμενα αυτά. Για παράδειγμα, οι σχέσεις του αναλφαβητισμού με τη φτώχεια συνιστούν σχέσεις αιτίου-αποτελέσματος, με την έννοια ότι ο αναλφαβητισμός, πολλές φορές, προκαλεί τη φτώχεια αλλά είναι και αποτέλεσμα της.

βητισμού, η διάκριση οργανικά και λειτουργικά αναλφάβητων και οι δυσχέρειες προσδιορισμού των πραγματικών διαστάσεων του φαινομένου. Στο δεύτερο, τρίτο, και τέταρτο μέρος διερευνώνται οι πρόσφατες εξελίξεις στο επίπεδο του αναλφαβητισμού, η διασπορά του κατά επίπεδο αστικότητας και οι μεταβολές στα μεγέθη των οργανικά και λειτουργικά αναλφάβητων. Στο πέμπτο μέρος παρατίθενται τα ατομικά χαρακτηριστικά των αναλφάβητων, ενώ στο έκτο τα οικονομικά χαρακτηριστικά τους, που συνδέονται με τις εξελίξεις στο εργατικό δυναμικό και στην απασχόληση στους κλάδους οικονομικής δραστηριότητας. Το άρθρο ολοκληρώνεται με μια σειρά διαπιστώσεων και συμπερασμάτων καθώς και με την παρουσίαση μιας σειράς υποθέσεων, που δεν κατέστη δυνατό να διερευνηθούν στα πλαίσια του παρόντος εγχειρήματος.

1.1. Εννοιολογικές προσεγγίσεις του αναλφαβητισμού και μεθοδολογικά ζητήματα στη διερεύνηση των διαστάσεων του στην Ελλάδα

Η έννοια και το περιεχόμενο του όρου «αναλφαβητισμός» έχουν αποτελέσει αντικείμενο εκτεταμένων διερευνήσεων, τόσο σε επίπεδο διεθνών οργανισμών (Ευρωπαϊκή Ένωση, Unesco, ΟΟΣΑ) όσο και σε επίπεδο εθνικών φορέων, εκπαιδευτικών και κοινωνικών οργανισμών και μεμονωμένων μελετών. Παρά τις προσπάθειες εισαγωγής νέων όρων, που επιχειρήθηκαν προκειμένου είτε να δοθεί ιδιαίτερη έμφαση σε όψεις του φαινομένου είτε να περιγραφούν με μεγαλύτερη ακρίβεια κάποιες διαστάσεις του, ο όρος αναλφαβητισμός (illiteracy) εξακολουθεί να παραμένει κυρίαρχος διεθνώς συγκεντρώνοντας το ενδιαφέρον της Unesco (Hautecoeur, 1997). Ταυτοχρόνως όμως, η απουσία ιδιαίτερα συστηματικών προσπαθειών στη διαμόρφωση κοινών κριτηρίων, αναφορικά με τον εννοιολογικό προσδιορισμό των αναλφάβητων, έχει οδηγήσει σε διαφορετικές προσεγγίσεις του αναλφαβητισμού ανάμεσα στις χώρες, με αποτέλεσμα οι συγκριτικές αναλύσεις να μην είναι απόλυτα ευχερείς. Η, ως ένα βαθμό, εσκεμμένα γενικόλογη αντιμετώπιση της έννοιας του αναλφαβητισμού,² που επιτρέπει στις

2. Η Giere (1987, σ. 20), αντιμετωπίζοντας το ζήτημα από την οπτική του αλφαβητισμού, αναφέρει χαρακτηριστικά ότι «...Ένας ορισμός του αλφαβητισμού ή του λειτουργικού αλφαβητισμού στις βιομηχανικές χώρες δεν είναι ούτε υπαρκτός ούτε επιθυμητός, καθώς ο αλφαβητισμός είναι ένα σύνθετο, πολυδιάστατο και υποκειμενικό πλέγμα δεξιοτήτων, προσδιοριζόμενο με όρους ατομικών προσδοκιών, με όρους διαχρονικών προσαρμογών στο μεταβαλλόμενο περιβάλλον, που προκειμένου να αποκτήσει νόημα πρέπει να συνυπολογίσει ένα πλήθος παραγόντων, που άπτονται των ενδιαφερόντων των συγκεκριμένων ατόμων».

διάφορες χώρες να την ορίζουν με το δικό τους τρόπο, αποσιωπώντας το γεγονός ότι τα κριτήρια που θα ορίσουν το ποιος θα θεωρηθεί αναλφάβητος είναι σε τελική ανάλυση πολιτικά (Κατή, 1989).

Στη σημερινή φάση ανάπτυξης των καπιταλιστικών κοινωνιών, ο μη αναλφάβητος πρέπει όχι μόνο να γνωρίζει γραφή και ανάγνωση, δηλαδή να είναι σε θέση να επικοινωνεί γραπτά, αλλά να μπορεί να χειρισθεί άνετα μια σειρά από καθημερινά μέσα που η σύγχρονη τεχνολογία έχει εισαγάγει στην καθημερινή ζωή (ηλεκτρικές συσκευές, μέσα επικοινωνίας και συγκοινωνίας κ.ά.). Έτσι, σε μια προσπάθεια διατύπωσης ενός ορισμού για τον αναλφαβητισμό, μια σειρά δυσχερειών συνδέεται με το γεγονός ότι το διαρκώς μεταβαλλόμενο οικονομικό και κοινωνικό περιβάλλον απαιτεί διαρκείς προσαρμογές στην έννοια του αναλφαβητισμού. Κατά συνέπεια, ένας ορισμός, για να είναι σαφής και πλήρης περιεχομένου, θα πρέπει να αναφέρεται σε συγκεκριμένο χώρο και χρόνο και να συνδέεται με ένα συγκεκριμένο κοινωνικό γίνεσθαι.

Ένας γενικός ορισμός συνδέει τον αναλφαβητισμό με την αδυναμία γραφής και ανάγνωσης. Η σύνδεση αυτή³ συνιστά έναν ετυμολογικό ορισμό της έννοιας του αλφαβητισμού, που δεν είναι επαρκής όμως για να περιγράψει πιο σύνθετες καταστάσεις που συνδέονται μ' αυτόν. Η Ηλιού (1985) υποστηρίζει ότι αναλφάβητος είναι ο μη ικανός να διαβάσει και να γράψει μία απλή και σύντομη έκθεση γεγονότων σε σχέση με την καθημερινή του ζωή.⁴ Ο Βεργίδης (1985) επεκτείνοντας τη σχετική έννοια θεωρεί ότι αλφαβητισμένο είναι το άτομο, που έχει αποκτήσει τις αναγκαίες γνώσεις και ικανότητες για την άσκηση όλων των δραστηριοτήτων εκείνων, που θα του επιτρέψουν με αποτελεσματικότητα να διαδραματίσει ένα ρόλο στην ομάδα και στην κοινότητά του.

Οι αναλφάβητοι όμως δεν συνιστούν ενιαία και ομοιόμορφη κοινωνική κατηγορία. Διακρίνονται στους οργανικά αναλφάβητους,⁵ κατηγορία

3. Ο Ανθουλιός (1992) υποστηρίζει ότι, προκειμένου να προσδιορισθεί ο όρος αλφαβητισμός, είναι απαραίτητο να καθορισθούν οι έννοιες της γραφής και της ανάγνωσης. Και τούτο γιατί, σύμφωνα με τον συγγραφέα, αν ο ρόλος της γραφής είναι η παραγωγή ενός μηνύματος που πρόκειται να μεταφερθεί, τότε θα πρέπει να εξετασθούν οι τρόποι με τους οποίους το μήνυμα μπορεί να προετοιμασθεί καθώς και οι μεταβολές, που υφίστανται λόγω της εφαρμογής νέων τεχνολογιών, στα εργαλεία που χρησιμοποιούνται για τη γραφή και την ανάγνωση.

4. Ο ορισμός αυτός έχει υιοθετηθεί από την UNESCO, ήδη από τα τέλη της δεκαετίας του 1950.

5. Με την ίδια έννοια χρησιμοποιούνται και οι όροι αρχικός, πρωτογενής ή ολικός αναλφαβητισμός.

που περιλαμβάνει τα άτομα που δεν πήγαν καθόλου σχολείο, και στους λειτουργικά αναλφάβητους,⁶ κατηγορία που περιλαμβάνει άτομα, που κάποια στιγμή ήρθαν σ' επαφή με το εργαλείο της γραπτής επικοινωνίας, αλλά γρήγορα έχασαν αυτή την επαφή.

Η μετάβαση από την έννοια του οργανικού αναλφαβητισμού σ' αυτήν του λειτουργικού σηματοδοτεί ταυτοχρόνως μια διεύρυνση,⁷ που από τη μηχανιστική δεξιότητα της γραφής και ανάγνωσης φθάνει ως την κριτική ανάγνωση, γεγονός που, σύμφωνα με τον Γέρου (1987), οδηγεί στον επαναπροσδιορισμό του σκοπού της εκπαίδευσης και στην αναζήτηση των μεθόδων προσέγγισής του. Παρά τις προσπάθειες όμως για τη διεύρυνσή της, η μερικότητα του ορισμού δεν έχει ολότελα αποφευχθεί. Ο λειτουργικά αναλφάβητος προσδιορίζεται πρωτίστως με βάση την αδυναμία γραφής και ανάγνωσης και όχι με βάση τις γνώσεις και τις δεξιότητές του σε διαφορετικά πεδία (Τσιώκος, 1990). Οι γνώσεις και οι (εν δυνάμει) δεξιότητες του αναλφάβητου ατόμου σε άλλα πεδία ενδέχεται να περιορίζουν τις αρνητικές συνέπειες του αναλφαβητισμού, καθιστώντας το έργο του προσδιορισμού των λειτουργικά αναλφάβητων εξαιρετικά περίπλοκο.

Από τις πρώτες ήδη προσπάθειες εννοιολογικού προσδιορισμού του αναλφαβητισμού, οι πολιτικές και ιδεολογικές παράμετροι του εγχειρήματος καθίστανται φανερές. Στους εμφανιζόμενους ορισμούς υπάρχουν και λειτουργούν κρυφές υποθέσεις. Αφήνεται να εννοηθεί, ή και πολλές φορές αναφέρεται ευθέως, ότι ο αλφαβητισμός οδηγεί στην προσωπική ανάπτυξη και στην κοινωνική ενσωμάτωση, χωρίς να λαμβάνεται υπόψη το πλήθος των κοινωνικών ιεραρχήσεων και δομών (εκτός αναλφαβητισμού), που για μεγάλα τμήματα του πληθυσμού δυσχεραίνουν ή και αποκλείουν την πορεία προς αυτές. Όταν ολοένα και περισσότερες κοινωνικές ομάδες

6. Η Ηλιού (1985) αναφέρει τους όρους δευτερογενής ή επανερχόμενος αναλφαβητισμός ως συνώνυμους του λειτουργικού αναλφαβητισμού και υποστηρίζει ότι, εάν η σχολική φοίτηση διακοπεί πριν ολοκληρωθούν τουλάχιστον τέσσερα χρόνια, είναι σαν να μην έγινε ποτέ, καθώς ό,τι εντυπώθηκε στο σύντομο αυτό χρονικό διάστημα εξαλείφεται πάρα πολύ γρήγορα.

7. Η διεύρυνση αυτή έχει οδηγήσει στην εμφάνιση και διαφορετικών όρων, που επιχειρούν να συλλάβουν και να περιγράψουν διαφορετικές όψεις του αναλφαβητισμού (τεχνολογικός αναλφαβητισμός, επιστημονικός αναλφαβητισμός). Ως τεχνολογικά αναλφάβητο χαρακτηρίζεται το άτομο που αδυνατεί να χρησιμοποιήσει βασικά τεχνολογικά μέσα της εποχής του, ενώ ως επιστημονικά αναλφάβητο, το άτομο που, στερούμενο κάποιων γενικών γνώσεων γύρω από τις φυσικές επιστήμες, αδυνατεί να κατανοήσει τις βασικές λειτουργίες του κόσμου. Για μια εκτενέστερη ενασχόληση με τους όρους, ο ενδιαφερόμενος μπορεί να ανατρέξει, μεταξύ άλλων, στους Bowyer (1990) και Bholā (1994).

(νέοι, μακροχρόνια άνεργοι) με ιδιαίτερα υψηλά, πολλές φορές, εκπαιδευτικά προσόντα βρίσκονται στα όρια της κοινωνικής ενσωμάτωσης, είναι το λιγότερο αφελές να υποστηρίζεται ότι ο αλφαριθμητικός θα αλλάξει τη μοίρα αυτών των αναλφάβητων. Από την άλλη πλευρά, ο χαρακτηρισμός των ατόμων ως αναλφάβητων, με βάση αποκλειστικά την αδυναμία γραφής και ανάγνωσης, προϋποθέτει την ιεράρχηση κάποιων δεξιοτήτων έναντι άλλων, γεγονός που παραπέμπει άμεσα σε κοινωνικές ιεραρχήσεις και σχέσεις εξουσίας (Κατή, 1989).

Γίνεται λοιπόν φανερό ότι οι διάφορες μετρήσεις του αναλφαριθμητικού θα συνδέονται με τον ορισμό της έννοιάς του. Σε εμπειρικό πεδίο, η προσπάθεια καταγραφής του αλφαριθμητικού θα περιλαμβάνει και τις δύο προαναφερόμενες κατηγορίες, η διάκριση των οποίων εμπλουτίζει την ανάλυση και διευκολύνει τη διαμόρφωση των αναγκαίων πολιτικών αντιμετώπισής του. Και ενώ στην κατηγορία των οργανικά αναλφάβητων δεν παρουσιάζονται προβλήματα, καθώς σ' αυτήν εντάσσονται όσοι δεν πήγαν καθόλου σχολείο, στην κατηγορία των λειτουργικά αναλφάβητων δεν είναι εκ των προτέρων σαφώς προσδιορισμένο ποιες ομάδες ατόμων θα ενταχθούν.⁸ Γενικά, μπορεί να υποστηριχθεί ότι η επιλογή του κριτηρίου, που θα επιτρέψει το στατιστικό προσδιορισμό των λειτουργικά αναλφάβητων, δεν είναι ευχερής και συνδέεται με έναν αριθμό προβλημάτων. Τα έτη σχολικής φοίτησης, ως κριτήριο διάκρισης,⁹ μολονότι απλουστεύουν το ζήτημα, συνιστώντας ταυτόχρονα μια μηχανιστική οριοθέτηση (Κοντράου, 1990, σ. 92), είναι το συνθέστερα χρησιμοποιούμενο. Αδυνατεί όμως να προσδιορίσει τον πραγματικό αριθμό των λειτουργικά αναλφάβητων, ενώ ταυτοχρόνως δεν αναφέρεται σε όλους τους παράγοντες που οδηγούν στη γέννηση του λειτουργικού αναλφαριθμητικού.

8. Σε μερικές μετρήσεις, ως λειτουργικά αναλφάβητοι θεωρούνται όσοι δεν έχουν ολοκληρώσει την υποχρεωτική εκπαίδευση (Γενική Γραμματεία Λαϊκής Επιμόρφωσης, 1987-Τσιώκος, 1990), ενώ σε άλλες (Μουρατιάν, 1991· Χρυσάκης, 1996· Σιπτιάνου, 1998), όσοι δεν έχουν ολοκληρώσει την πρωτοβάθμια (δημοτικό). Και στις δύο περιπτώσεις το κριτήριο δεν παραμένει ασφαλές, καθώς στην πρώτη μπορεί να υπερεκτιμά το μέγεθός τους, ενώ αντίθετα στη δεύτερη να το υποεκτιμά.

9. Διαφορετικά κριτήρια ταξινόμησης των λειτουργικά αναλφάβητων συνδέονται με μετρήσεις που γίνονται με βάση διάφορες δοκιμασίες γραφής και ανάγνωσης (Doets, Groen, Huisman και Neuvel, 1991). Συνήθως οι ταξινομήσεις αυτές προσεγγίζουν πιο αποτελεσματικά το βαθμό ανάπτυξης των δεξιοτήτων γραφής και ανάγνωσης των ατόμων, αλλά εμφανίζουν μεγαλύτερες δυσχερείες στην υλοποίησή τους καθώς και στη γενίκευση των αποτελεσμάτων τους.

Η εννοιολογική αποσαφήνιση του αναλφαβητισμού συνιστά ταυτοχρόως το πρώτο βήμα σε μια συστηματική διερεύνηση των διαστάσεων και των επιπτώσεων του φαινομένου. Στα πλαίσια του παρόντος άρθρου, η επιλογή όσων έχουν τελειώσει μερικές τάξεις του δημοτικού, ως βαθμίδας ένταξης στους λειτουργικά αναλφάβητους, αντιμετωπίζει (στατιστικά) το ζήτημα με περισσότερη αυστηρότητα, περιορίζοντας τα ποσοτικά του χαρακτηριστικά, επιτυγχάνει όμως μεγαλύτερη ομοιογένεια, αναφορικά με τα ποιοτικά χαρακτηριστικά του συνόλου των αναλφάβητων, επιτρέποντας την, ως ένα βαθμό, από κοινού αντιμετώπιση και ανάλυση ενός πλήθους χαρακτηριστικών. Πρέπει όμως να επισημανθεί ότι η επιλογή αυτή δεν συνιστά παρά μια μορφή συμβιβασμού. Και τούτο, γιατί μέσα στα πλαίσια αυτής της εκπαιδευτικής βαθμίδας ενδέχεται να υπάρχουν άτομα που να μην εμφανίζουν τα πραγματικά χαρακτηριστικά των λειτουργικά αναλφάβητων. Μ' άλλα λόγια, ένας αριθμός ατόμων που έχουν παρακολουθήσει μερικές τάξεις στο δημοτικό ενδέχεται να μην εμφανίζει προβλήματα γραφής και ανάγνωσης ούτε και ιδιαίτερες δυσχέρειες σε διαδικασίες κοινωνικής ενσωμάτωσης. Οι διαπιστώσεις αυτές ενισχύονται και από το γεγονός ότι ο ορισμός των λειτουργικά αναλφάβητων συνδέεται κυρίως με την αδυναμία γραφής και ανάγνωσης και δεν προσδιορίζεται αναφορικά με τις γνώσεις ή τις δεξιότητές τους σε διαφορετικά πεδία. Αυτό που χρειάζεται να τονισθεί είναι ότι ενδέχεται η αδυναμία γραφής και ανάγνωσης να μην αποτελεί ολοκληρωτικά εμπόδιο στην ανάπτυξη γνώσεων (ιστορίας, γεωγραφίας κ.ά.) και δεξιοτήτων σε άλλους τομείς.¹⁰

Οι εκτιμήσεις των μεγεθών του αναλφαβητισμού πραγματοποιούνται με τη βοήθεια των στοιχείων των *Ερευνών Εργατικού Δυναμικού (ΕΕΔ)*. Τα στοιχεία αυτά παρέχουν έναν πλούτο πληροφοριών, που επιτρέπει στους ερευνητές την παρακολούθηση των εξελίξεων στα βασικά μεγέθη της αγοράς εργασίας καθώς και τη διερεύνηση ενός μεγάλου φάσματος υποθέσεων, σχετικών με τα δημογραφικά και οικονομικά χαρακτηριστικά του πληθυσμού. Παρουσιάζουν όμως και μειονεκτήματα, που συνδέονται

10. Σε αντίθεση με τα παραπάνω, ενδέχεται να υπάρχουν λειτουργικά αναλφάβητοι, σε παραπλήσιες εκπαιδευτικές κατηγορίες, άτομα που δεν είναι δυνατόν όμως να προσδιορισθούν στατιστικά. Κατά συνέπεια, θα πρέπει να καταστεί σαφές ότι οι εκτιμήσεις, ιδιαίτερα στους λειτουργικά αναλφάβητους, δεν συνιστούν παρά ενδείξεις, σε πολλές περιπτώσεις ιδιαίτερα ισχυρές, των σχετικών φαινομένων, που δεν μπορούν όμως με ακρίβεια να περιγράψουν την πραγματικότητα. Είναι η πολυπλοκότητα των κοινωνικών φαινομένων που δεν μπορεί να προσεγγισθεί με απόλυτη ακρίβεια.

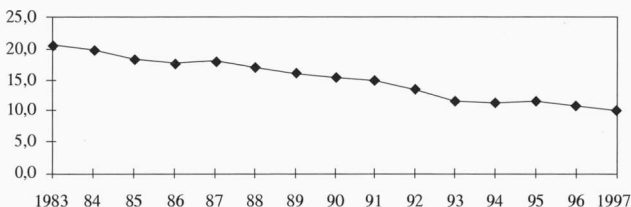
με το γεγονός ότι προκύπτουν από δειγματοληπτική έρευνα, με αποτέλεσμα να εξαρτώνται από το μέγεθος του δείγματος (κλάσμα δειγματοληψίας) και να υπόκεινται στο σφάλμα δειγματοληψίας.¹¹

1.2. Η εξέλιξη του αναλφαβητισμού στην Ελλάδα 1983-1997

Η άνοδος του εκπαιδευτικού επιπέδου του πληθυσμού της χώρας, τις τελευταίες δεκαετίες, δεν ήταν δυνατό να αφήσει ανεπηρέαστο το τμήμα εκείνο του πληθυσμού που συνδέεται με τον αναλφαβητισμό. Το φαινόμενο του αναλφαβητισμού, συνυφασμένο με τις χαμηλότερες εκπαιδευτικές βαθμίδες, παρουσιάζει στην Ελλάδα σημαντική τάση μείωσης την τελευταία δεκαετία. Ο αριθμός των αναλφάβητων το 1983 είναι εξαιρετικά μεγάλος (1.523.817 άτομα) και σε ποσοστιαία βάση φθάνει το 20,4% του πληθυσμού άνω των 15 ετών.¹² Σημειώνει όμως διαρκή τάση μείωσης, έτσι ώστε να διαμορφώνεται στο 10,5% το 1997. Οι εξελίξεις αυτές παρουσιάζονται παραστατικότερα στο Διάγραμμα 1.

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 1

Αναλφαβητισμός ως ποσοστό του πληθυσμού άνω των 15 ετών

Πηγή: Έρευνες Εργατικού Δυναμικού.

11. Για μια εκτενέστερη ενασχόληση με τα πλεονεκτήματα και μειονεκτήματα των στοιχείων των ΕΕΔ για την Ελλάδα, ο ενδιαφερόμενος μπορεί να ανατρέξει στους Grossman (1986), ΠΑ (1990) και Δεδουσόπουλο (1995), ενώ, για μια ευρύτερη θεώρηση του χαρακτήρα των ΕΕΔ σε Ευρωπαϊκό επίπεδο, στο Commission of European Communities (1988).

12. Σύμφωνα με στοιχεία των απογραφών πληθυσμού το 1981, ο συνολικός αριθμός των αναλφάβητων άνω των 15 ετών ανέρχεται σε 1.726.459 διαμορφώνοντας το ύψος του αναλφαβητισμού στο 23,2% του συνολικού πληθυσμού άνω των 15 ετών. Γίνεται φανερό πως οι εκτιμήσεις, που προκύπτουν από στοιχεία των ΕΕΔ, δεν διαφοροποιούνται σημαντικά από τις αντίστοιχες των απογραφών πληθυσμού.

Η σημαντική μείωση του ποσοστού των αναλφάβητων (ηλικίας άνω των 15 ετών) συνιστά το αποτέλεσμα δύο διαφορετικών εξελίξεων. Η πρώτη σχετίζεται με τη μείωση του απόλυτου αριθμού των αναλφάβητων, από 1.523.817 άτομα το 1983 σε 913.064 άτομα το 1997, και η δεύτερη με την αύξηση του πληθυσμού (άνω των 15 ετών), από 7.454.806 το 1983 σε 8.722.923 το 1995. Ο αριθμός των αναλφάβητων μειώνεται κατά 610.753 άτομα, ποσοστό 40,1%, ενώ ο πληθυσμός αυξάνεται κατά 1.268.817 άτομα, ποσοστό 17%. Ο ετήσιος ρυθμός μείωσης των αναλφάβητων ανέρχεται σε 3,6%, ενώ ο ετήσιος ρυθμός αύξησης του πληθυσμού σε 1,1%. Βεβαίως, όπως γίνεται φανερό και από το Διάγραμμα 1, ο ρυθμός μείωσης του φαινομένου περιορίζεται σημαντικά τα τελευταία έτη (ετήσιος ρυθμός 1,9% την τελευταία τετραετία), γεγονός που καταδεικνύει ότι ο αριθμός των αναλφάβητων θα εξακολουθεί να παραμένει υψηλός για σημαντικό χρονικό διάστημα, καθιστώντας την αναγκαιότητα των πολιτικών αντιμετώπισής του περισσότερο επιτακτική.

Γίνεται λοιπόν φανερό ότι ο κύριος λόγος μείωσης του αναλφαβητισμού, ως ποσοστού στο συνολικό πληθυσμό, αφορά τους έντονους ρυθμούς μείωσης του αριθμού των αναλφάβητων. Ανεξάρτητα όμως απ' αυτούς, το μέγεθος του αναλφαβητισμού παραμένει υψηλό, γεγονός με σημαντικές, όπως θα διαπιστωθεί παρακάτω, συνέπειες για το σύνολο της κοινωνίας.

1.3. Επίπεδο αστικότητας και αναλφαβητισμός

Στις υπό ανάπτυξη χώρες, σε αντίθεση με ό,τι συμβαίνει στις ανεπτυγμένες, η μετακίνηση στις αστικές περιοχές χαρακτηρίζεται από ασύμμετρη αρροθμία (Φράγκος, 1980, σ. 65), έλλειψη δηλαδή ικανοποιητικού βαθμού συσχέτισης¹³ με την ανάπτυξη των μη γεωργικών κλάδων οικονομικής δραστηριότητας και μονομερή σχεδόν κατεύθυνση προς τα μεγάλα αστικά κέντρα. Η διαδικασία αυτή, που σε μεγάλο βαθμό επικρατούσε στην Ελλάδα τις προηγούμενες δεκαετίες, έχει εξασθενήσει σημαντικά, εμφανίζοντας σε μερικές περιπτώσεις τάσεις ανάσχεσης και διατήρησης του πληθυσμού.

13. Ο βαθμός συμμετρίας της αστικοποίησης σε μια περιοχή αξιολογείται με τη βοήθεια των δεικτών αστικοποίησης και εκβιομηχάνισης. Ο πρώτος εκφράζεται ως ποσοστό του πληθυσμού των αστικών περιοχών προς το συνολικό πληθυσμό και ο δεύτερος ως ποσοστό του ενεργού πληθυσμού που απασχολείται στο δευτερογενή τομέα προς τον συνολικό ενεργό πληθυσμό.

σμού στις αγροτικές περιοχές.¹⁴ Ο περιορισμός των ευκαιριών στις αστικές περιοχές, η υψηλή και παρατεταμένη ανεργία των νέων σ' αυτές, ο κορεσμός της Πρωτεύουσας, σε συνδυασμό με την ανάπτυξη του αγροτικού χώρου (εκσυγχρονισμός της αγροτικής παραγωγής, κοινοτικές επιδοτήσεις), αποτελούν μερικά από τα αίτια της εξασθένησης των έντονων τάσεων αστικοποίησης του πληθυσμού.

Ταυτοχρόνως, ο διαφορετικός καταμερισμός της εργασίας στις αστικές περιοχές, που χαρακτηρίζεται από τη μεγάλη συχνότητα των μη χειρωνακτικών επαγγελμάτων, σε σχέση με τον αγροτικό χώρο, στον οποίο κυριαρχούν χειρωνακτικά γεωργικά επαγγέλματα, διαμορφώνει τα ποιοτικά χαρακτηριστικά της ζήτησης εργασίας (δεξιότητες, προσόντα, εκπαιδευτικό επίπεδο), έτσι ώστε, ως ένα βαθμό, να καθορίζει και τις προϋποθέσεις ένταξης των αναλφάβητων στην αγορά εργασίας και στη δομή της απασχόλησης.

Μέσα στο πλαίσιο αυτών των γενικών επισημάνσεων στις τάσεις και στη διάθρωση του πληθυσμού, επιχειρείται η διερεύνηση της διασποράς των αναλφάβητων κατά επίπεδο αστικότητας (Πίνακας 1).

ΠΙΝΑΚΑΣ 1

Διάθρωση συνολικού πληθυσμού και αναλφάβητων κατά επίπεδο αστικότητας

Επίπεδο αστικότητας	Σύνολο		Άνδρες		Γυναίκες	
	Σ. πληθ.	Αναλφ.	Σ. πληθ.	Αναλφ.	Σ. πληθ.	Αναλφ.
Αστικές	65,9	39,0	65,2	34,3	66,6	41,3
Ημιαστικές	11,5	14,4	11,7	15,3	11,3	13,9
Αγροτικές	22,6	46,6	23,1	50,4	22,1	44,8
Σύνολο	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Πηγή: *Ερευνες Εργατικού Δυναμικού*.

14. Όπως επισημαίνει η Ευστράτογλου (1998), η μείωση του αγροτικού πληθυσμού ξεκινά τη δεκαετία του 1950, συνεχίζεται με αμείωτους ρυθμούς και μόλις τη δεκαετία του 1970 εμφανίζει μειωμένους ρυθμούς. Τη δεκαετία του 1980, οι ρυθμοί αύξησης του πληθυσμού της Πρωτεύουσας και της Θεσσαλονίκης περιορίζονται σημαντικά, ενώ ήδη μερικές αγροτικές περιοχές, αντιστρέφοντας τις τάσεις των τελευταίων ετών, εμφανίζουν αύξηση του πληθυσμού. Μια παρεμφερής εικόνα των εξελίξεων δίδεται μέσα από τη θεώρηση της ορεινότητας/ πεδινότητας του χώρου κατοικίας. Έτσι, σύμφωνα πάντα με την συγγραφέα, η μείωση του πληθυσμού των ορεινών περιοχών περιορίσθηκε στο 2% τη δεκαετία του 1980 έναντι 12% την προηγούμενη. Βέβαια, στις σχετικές εκτιμήσεις δεν θα πρέπει να διαφεύγει της προσοχής η πλασματικότητα του φαινομένου, που συνδέεται με το γεγονός ότι μεγάλος αριθμός ατόμων κατοικεί στις αστικές περιοχές και καταγράφεται στις αγροτικές και ορεινές.

Από τα στοιχεία του πίνακα διακρίνεται άμεσα ο αγροτικός χαρακτήρας του φαινομένου. Κι ενώ για το σύνολο του πληθυσμού μόλις το 22,6% κατοικεί στις αγροτικές περιοχές, περίπου ο μισός πληθυσμός των αναλφάβητων συγκεντρώνεται σ' αυτές. Μεγαλύτερη αναλογικά συγκέντρωση αναλφάβητων εμφανίζεται και στις ημιαστικές περιοχές, με αποτέλεσμα χαμηλότερη σχετικά συγκέντρωση στις αστικές. Η διάθρωση αυτή των αναλφάβητων είναι συνέπεια των έντονων τάσεων αστικοποίησης του πληθυσμού, που είχε ως συνέπεια την αποδυνάμωση των αγροτικών περιοχών από το δυναμισμό των νεαρών ηλικιών και τη συγκέντρωση σ' αυτές υψηλών ποσοστών ηλικιωμένων και υπερηλικών ατόμων. Αναφορικά με το φύλο, οι αναλφάβητοι άνδρες εμφανίζουν τάσεις μεγαλύτερης συγκέντρωσης στις αγροτικές περιοχές, με ποσοστό μεγαλύτερο από το αντίστοιχο για το σύνολο των αναλφάβητων, ενώ οι γυναίκες στις αστικές.

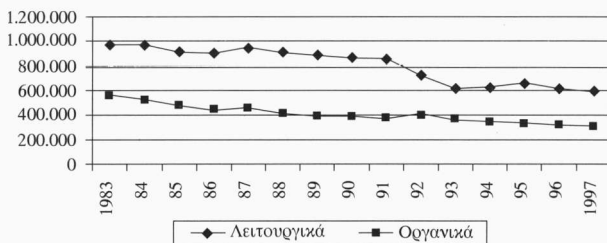
Μετρώντας τον αναλφαβητισμό ως ποσοστό επί του συνολικού πληθυσμού, παρέχεται μία επιπλέον επιβεβαίωση του αγροτικού χαρακτήρα του φαινομένου. Οι αγροτικές περιοχές εμφανίζουν ποσοστό 20,9%, (15,9% στους άνδρες και 25,5% στις γυναίκες), καταδεικνύοντας ότι παραπάνω από ένα στα πέντε άτομα άνω των 14 ετών, στα τέλη του εικοστού αιώνα, είναι αναλφάβητο. Τα χαμηλότερα ποσοστά εντοπίζονται στις αστικές περιοχές (6,1% για το σύνολο, 3,8% για τους άνδρες και 8,1% για τις γυναίκες), χωρίς τούτο να υπονοεί ότι το πρόβλημα είναι λιγότερο σημαντικό. Ο διαφορετικός καταμερισμός της εργασίας σ' αυτές, με τη μεγαλύτερη αναλογία μη χειρωνακτικών θέσεων εργασίας, ενδέχεται να δημιουργεί μεγαλύτερα προβλήματα στους αναλφάβητους, συγκριτικά με τις αγροτικές περιοχές. Και τούτο, γιατί η μετακίνησή τους στις αστικές (από τις αγροτικές) περιοχές συνοδεύεται συνήθως από την απαξίωση των δεξιοτήτων τους, εντάσσοντάς τους υποχρεωτικά στις ανειδίκευτες, ασταθείς και χαμηλά αμειβόμενες θέσεις εργασίας, στα κατώτερα τμήματα των αγορών εργασίας. Απομονωμένοι και ξεκομμένοι από τα παραδοσιακά δίκτυα επικοινωνίας, αδυνατούν να συγκροτήσουν ως αίτημα τον αλφαβητισμό τους και να διαμορφώσουν δίκτυα υπεράσπισης των συμφερόντων τους και βελτίωσης της θέσης τους στην κοινωνική διάθρωση (Βεργίδης, 1995, σ. 143).

Τέλος, υπογραμμίζουμε ότι στις ημιαστικές περιοχές τα ποσοστά του αναλφαβητισμού βρίσκονται σ' ένα ενδιάμεσο επίπεδο και ανέρχονται σε 13,1% για το σύνολο, 9,1% για τους άνδρες και 17,1% για τις γυναίκες.

1.4. Η εσωτερική διάρθρωση του αναλφάβητισμού. Οργανικά και λειτουργικά αναλφάβητοι στην Ελλάδα

Όπως ήδη επισημάνθηκε, οι αναλφάβητοι δεν συνιστούν, ως προς το επίπεδο εκπαίδευσής τους, ενιαία και ομοιογενή κατηγορία, αλλά απαρτίζονται από δύο διακριτές ομάδες. Τους οργανικά και τους λειτουργικά αναλφάβητους.¹⁵ Για την Ελλάδα, οι διαχρονικές μεταβολές του αριθμού των οργανικά και λειτουργικά αναλφάβητων αποτυπώνονται παραστατικά στο Διάγραμμα 2.

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 2
Διαχρονικές μεταβολές οργανικά και λειτουργικά αναλφάβητων

Πηγή: Έρευνες Εργατικού Δυναμικού.

Η πτωτική τάση και στις δύο κατηγορίες των αναλφάβητων είναι εμφανής. Ο αριθμός των οργανικά αναλφάβητων μειώνεται από 555.678 άτομα το 1983 σε 315.021 άτομα το 1997, ενώ ο αριθμός των λειτουργικά από 968.139 σε 598.043 για τα αντίστοιχα έτη.¹⁶ Οι ρυθμοί μείωσής τους

15. Η σημασία της επιλογής του κριτηρίου ένταξης των ατόμων στους λειτουργικά αναλφάβητους είναι εξαιρετικής σημασίας για την Ελλάδα, καθώς μια τέτοια επιλογή επιδρά αποφασιστικά τόσο στα ποσοτικά όσο και στα ποιοτικά μεγέθη των αναλφάβητων. Έτσι, εάν ως λειτουργικά αναλφάβητοι θεωρηθούν αυτοί που δεν έχουν ολοκληρώσει την υποχρεωτική εκπαίδευση (γυμνάσιο), τότε για το 1997 αυτόματα ο αριθμός τους αυξάνεται από 598.043 άτομα, ή ποσοστό 6,9% του πληθυσμού άνω των 15 ετών, σε 3.892.808 άτομα, ή ποσοστό 44,6%. Και μόνο η διαφορά αυτή αρκεί για να καταδείξει τις καθοριστικής σημασίας συνέπειες στην επιλογή της σχετικής βαθμίδας.

16. Και στην περίπτωση των οργανικά και λειτουργικά αναλφάβητων, οι εκτιμήσεις που προκύπτουν από τα στοιχεία των απογραφών πληθυσμού δεν αποκλίνουν σημαντικά. Έτσι,

δεν παρουσιάζουν ιδιαίτερες διαφοροποιήσεις και ανέρχονται συνολικά σε 43,3% (ή 240.657 άτομα) για τους οργανικά και 38,2% (ή 370.096 άτομα) για τους λειτουργικά αναλφάβητους. Ο υψηλότερος ρυθμός μείωσης των οργανικά αναλφάβητων θα μπορούσε να οδηγήσει σε διαπιστώσεις σχετικές με τους ταχύτερους ρυθμούς εξάλειψης του φαινομένου σε σχέση με τους λειτουργικά αναλφάβητους. Τούτο φαίνεται λογικό καθώς η αναπαραγωγή των λειτουργικά αναλφάβητων δεν παρουσιάζει τον ίδιο βαθμό εξάρτησης από το εκπαιδευτικό σύστημα, σε σχέση με τους οργανικά αναλφάβητους, αλλά συνδέεται περισσότερο (από ό,τι οι οργανικά) με τις ραγδαίες μεταβολές του οικονομικού και κοινωνικού περιβάλλοντος.

Ο ετήσιος ρυθμός μείωσης για τους οργανικά αναλφάβητους ανέρχεται σε 3,97%, ενώ για τους λειτουργικά είναι ελαφρά χαμηλότερος (3,38%). Όπως στην περίπτωση του συνόλου των αναλφάβητων, έτσι και στους λειτουργικά, ο ετήσιος ρυθμός μείωσης εμφανίζει σημαντική κάμψη κατά τα τελευταία έτη και περιορίζεται σε 0,8% στο διάστημα 1993-1997. Για το διάστημα μάλιστα 1993-1995, οι λειτουργικά αναλφάβητοι εμφανίζουν μια τάση ανόδου του απόλυτου αριθμού τους, τάση που επανακτά αρνητικούς ρυθμούς τα επόμενα έτη. Οι οργανικά αναλφάβητοι διατηρούν μια σταθερότητα στον ετήσιο ρυθμό μείωσής τους τα τελευταία έτη (3,8%), αλλά εμφανίζουν σημαντική κάμψη του ρυθμού αυτού στο χρονικό διάστημα 1988-1992 (ετήσιος ρυθμός μείωσης 0,3%).

Η αναλογία μεταξύ των λειτουργικά και των οργανικά αναλφάβητων δεν διαφοροποιείται σημαντικά και μεταβάλλεται από 1,74 το 1983 σε 1,90 το 1997. Έτσι, το 1997 σε κάθε εκατό οργανικά αναλφάβητους αντιστοιχούν εκατόν ενενήντα λειτουργικά αναλφάβητοι.

1.5. Τα ατομικά χαρακτηριστικά των αναλφάβητων

1.5.1. Η ηλικία

Η ηλικία αποτελεί ίσως το σημαντικότερο παράγοντα στην ανάλυση του φαινομένου του αναλφαβητισμού στην Ελλάδα. Και τούτο γιατί, όπως θα διαπιστωθεί στην ανάλυση, ο κύριος όγκος των αναλφάβητων συγκεντρώνεται στις μεγάλες ηλικίες. Η διερεύνηση των επιδράσεων της ηλικίας επιχειρείται με τη βοήθεια των στοιχείων του Πίνακα 2.

σύμφωνα μ' αυτά, το 1981 οι οργανικά αναλφάβητοι ανέρχονται σε 700.837 άτομα, ποσοστό 9,4% του πληθυσμού άνω των 15 ετών, ενώ οι λειτουργικά αναλφάβητοι σε 1.025.183, ποσοστό 13,8% του αντίστοιχου πληθυσμού.

ΠΙΝΑΚΑΣ 2

Ηλικιακή διάρθρωση αναλφάβητων 1983-1997

Ηλικία	1983	1990	1997
15-19	0,7	0,8	0,7
20-24	0,6	0,5	0,7
25-29	0,7	0,6	0,8
30-34	1,2	0,8	0,9
35-44	6,8	3,1	2,5
45-54	22,9	10,8	5,2
55-64	20,8	28,4	22,6
65+	46,2	55,1	66,6
Σύν. 15-64	53,8	44,9	33,4
Σύνολο	100,0	100,0	100,0
Αναλφάβητοι*	1523,8	1206,5	913,1

*Αριθμός αναλφάβητων σε χιλιάδες άτομα.

Πηγή: *Έρευνες Εργατικού Δυναμικού*.

Από την παράθεση των στοιχείων του πίνακα γίνεται φανερό ότι ο κύριος όγκος των αναλφάβητων αφορά τα υπερηλικά άτομα (άνω των 65 ετών). Η συμμετοχή των υπερηλικίων ξεκινά από 46,2% το 1983 και, ακολουθώντας αύξουσα πορεία, καταλήγει στο 66,6% το 1997. Η προηγούμενη ηλικιακή κατηγορία (55-64 ετών) εμφανίζει διαφορετική διαχρονική εξέλιξη, καθώς ξεκινά με μερίδιο 20,8% στο σύνολο των αναλφάβητων το 1983, ακολουθεί αύξουσα πορεία, φθάνοντας το 28,4% το 1990, και ελαττώνεται σε φθίνουσα πορεία, που καταλήγει σε συμμετοχή 22,6% το 1997. Οι εξελίξεις αυτές δεν είναι άμοιρες συνεπειών, καθώς είναι αποδεκτό ότι τα ηλικιωμένα άτομα εμφανίζουν μεγαλύτερη συχνότητα βιολογικών, κοινωνικών και ψυχολογικών προβλημάτων και το επίπεδο της εκπαίδευσής τους συνιστά καθοριστικό παράγοντα στην αντιμετώπισή τους (Τεπέρογλου, 1989). Ο αναλφαβητισμός στις ηλικίες αυτές είναι λογικό να αποτελεί παράγοντα που μειώνει τις δυνατότητες αυτοεξυπηρέτησης των ατόμων, αναπτύσσοντας εντονότερες τάσεις εξάρτησής τους.¹⁷

17. Η οικογενειακή κατάσταση των ηλικιωμένων ατόμων συνιστά καθοριστικό παράγοντα των σχέσεων εξάρτησής τους. Όμως και εδώ έντονες διαφοροποιήσεις ανάμεσα στα φύλα εμφανίζονται, τόσο στα ποσοτικά μεγέθη όσο και σε ποιοτικά χαρακτηριστικά καταστάσεις. Πιο συγκεκριμένα, σύμφωνα με στοιχεία της *Στατιστικής Επετηρίδας του 1986*, που παρατίθενται από την Τεπέρογλου (1989), χωρίς να αναγράφεται το έτος αναφοράς τους, μεγαλύτερος αριθμός γυναικών άνω των 65 ετών είναι χήρες ή διαζευγμένες (51,6% έναντι 13,2% για τους άνδρες), γεγονός που ερμηνεύεται, από την συγγραφέα, μέσα από τη μεγαλύτερη συχνότητα

Ανεξάρτητα όμως από την αυξανόμενη τάση συμμετοχής των ηλικιωμένων στο σύνολο των αναλφάβητων, ένα σημαντικό τμήμα τους (53,8% το 1983), έστω και αν εμφανίζει διαρκή τάση μείωσης (33,4% το 1997), εντοπίζεται στις εργάσιμες ηλικίες, με συνέπεια η επίδρασή του στο εργατικό δυναμικό να μην είναι δυνατό να θεωρηθεί αμελητέα.¹⁸ Και στην περίπτωση αυτή, η μείωση του ποσοστού των αναλφάβητων εργάσιμης ηλικίας είναι αποτέλεσμα αφενός μεν της μείωσης του απόλυτου αριθμού των αναλφάβητων, αφετέρου δε της αύξησης του πληθυσμού στις ίδιες ηλικιακές κατηγορίες. Παρά τη συνεχιζόμενη τάση μείωσής του, ο αριθμός των αναλφάβητων εργάσιμης ηλικίας το 1997 προσεγγίζει τον διόλου ευκαταφρόνητο αριθμό των 304.713 ατόμων.

Μεταβολές όμως παρατηρούνται και στη διάρθρωση των αναλφάβητων στις εργάσιμες ηλικίες, με σημαντικότερη αυτή στην κατηγορία των 45-54 ετών, στην οποία η συμμετοχή των αναλφάβητων εμφανίζει δραστική μείωση, από 22,9% το 1983 σε μόλις 5,2% το 1997. Εξίσου σημαντική μπορεί να θεωρηθεί και η μείωση στις ηλικίες 35-44 ετών, από 6,8% το 1983 σε 2,5% το 1997. Η επίδραση των δημογραφικών παραγόντων, και στις δύο αυτές περιπτώσεις, γίνεται άμεσα φανερή. Ο κύριος όγκος των αναλφάβητων, με την πάροδο του χρόνου, μεταφέρεται στην επόμενη ηλικιακή κατηγορία και, σε συνδυασμό με τους σχετικά χαμηλούς ρυθμούς αναπαραγωγής του φαινομένου, οδηγεί στη σημαντική συρρίκνωση του μεριδίου τους στις αρχικές κατηγορίες.

Ταυτοχρόνως όμως επισημαίνεται η διατήρηση και, σε μερικές περιπτώσεις, η ελαφρά αύξηση της συμμετοχής των ηλικιών κάτω των 30 ετών. Εξαιτίας γίνεται φανερό ότι η συμμετοχή των νέων στον αναλφαβη-

ανδρικών θανάτων (δημογραφική ερημεία) αλλά και μέσα από τη μεγαλύτερη ανάρκεια των γυναικών (κοινωνική ερημεία) σε σχέση με τους άνδρες. Η έννοια της ανάρκειας εδώ συνδέεται με τις ικανότες αυτοεξυπηρέτησης των γυναικών και όχι με την οικονομική της διάσταση, καθώς επισημαίνεται ότι σημαντική μερίδα των ηλικιωμένων γυναικών έχει εξαιρετικά χαμηλό εισόδημα.

18. Παραμεφερείς διαπιστώσεις έχουν προκύψει και από εκτιμήσεις του μεγέθους του αναλφαβητισμού, που έχουν πραγματοποιηθεί στις αρχές της δεκαετίας του 1980, με βάση τις οποίες ένα σημαντικό τμήμα του πληθυσμού εργάσιμης ηλικίας (15-64 ετών) είναι αναλφάβητοι. Χρησιμοποιώντας στοιχεία της απογραφής πληθυσμού του 1981, ο Βεργίδης (1985) εκτιμά ότι το 6,7% ή 415.610 άτομα του πληθυσμού εργάσιμης ηλικίας είναι οργανικά αναλφάβητοι, ενώ 819.110 άτομα ή ποσοστό 13,2% του πληθυσμού εργάσιμης ηλικίας είναι λειτουργικά αναλφάβητοι, ανεβάζοντας το συνολικό ποσοστό των αναλφάβητων στο 20% του πληθυσμού εργάσιμης ηλικίας.

τισμό είναι περιορισμένη, γεγονός οφειλόμενο σε μια σειρά από παράγοντες, σημαντικότεροι των οποίων μπορεί να θεωρηθούν η βελτίωση του εκπαιδευτικού επιπέδου του πληθυσμού της χώρας αλλά και οι αντιλήψεις της ελληνικής κοινωνίας τις τελευταίες δεκαετίες σχετικά με το ρόλο της εκπαίδευσης. Η συμμετοχή των νέων κάτω των 30 ετών, από 2% το 1983, εμφανίζει ελαφρά μείωση (1,9%) το 1990, για να καταλήξει σε 2,2% το 1997. Η ποσοστιαία αυτή αύξηση της συμμετοχής των νέων αναλφάβητων είναι αποτέλεσμα κατ' αρχάς της τάσης μείωσης του συνόλου των αναλφάβητων καθώς και της ταχείας μείωσης των αναλφάβητων στις μεγάλες ηλικίες.¹⁹

Εκτός όμως από τη συγκέντρωση των αναλφάβητων κατά ηλικιακές κατηγορίες, ιδιαίτερη σημασία αποκτά η διερεύνηση των ποσοστών του αναλφαβητισμού μέσα σ' αυτές. Η διερεύνηση αυτή διευκολύνεται από τα στοιχεία του Πίνακα 3, στον οποίο καταγράφονται τα ποσοστά των αναλφάβητων κατά ηλικιακή κατηγορία για τα έτη 1983 και 1997.

ΠΙΝΑΚΑΣ 3

Πληθυσμός, αναλφάβητοι και ποσοστά αναλφάβητων κατά ηλικία 1983-1997

Ηλικία	Πληθυσμός		Αναλφάβητοι		% αναλφάβητων	
	1983	1997	1983	1997	1983	1997
15-19	741.169	729.650	10.561	6.492	1,4	0,9
20-24	554.363	650.459	9.586	6.401	1,7	1,0
25-29	613.861	679.242	11.065	6.867	1,8	1,0
30-34	631.117	692.603	18.499	8.517	2,9	1,2
35-44	1.261.660	1.409.263	103.965	22.948	8,2	1,6
45-54	1.322.506	1.307.356	348.959	47.219	26,4	3,6
55-64	1.042.701	1.322.944	317.309	206.269	30,4	15,6
65+	1.287.429	1.931.406	703.873	608.351	54,7	31,5
Σύν. 15-64	6.167.377	6.791.517	819.944	304.713	13,3	4,5
Σύνολο 15+	7.454.806	8.722.924	1.523.817	913.064	20,4	10,5

Πηγή: *Ερευνες Εργατικού Δυναμικού*, 1983, 1997.

19. Αξίζει να σημειωθεί ότι τα μεγέθη αυτά υποεκτιμούν τις πραγματικές διαστάσεις του φαινομένου και ιδιαίτερα του αριθμού των νεαρών αναλφάβητων. Και τούτο γιατί δεν περιλαμβάνονται στις εκτιμήσεις αυτές οι αναλφάβητοι κάτω των 15 ετών. Η προσθήκη στα μετρούμενα μεγέθη και ενός επιπλέον αριθμού ατόμων, ιδιαίτερα μικρής ηλικίας, που δεν έχουν ολοκληρώσει το δημοτικό, θα προσέγγιζε περισσότερο την πραγματικότητα και θα παρείχε ένα σημαντικό δείκτη του βαθμού αναπαράγωγής του φαινομένου.

Η θετική συσχέτιση ηλικίας και αναλφαβητισμού καθίσταται άμεσα φανερή και για τα δύο έτη ανάλυσης, με τη διαφορά ότι το 1997 τα ποσοστά κινούνται σε σημαντικά χαμηλότερες κλίμακες. Τα ποσοστά αυτά παραμένουν χαμηλά μέχρι την ηλικία των 34 ετών για το 1983 και μέχρι την ηλικία των 54 ετών για το 1997, για να παρουσιάσουν σημαντικές αυξήσεις στις μεγαλύτερες ηλικίες.

Πρέπει όμως να επισημανθεί ότι σε αρκετές περιπτώσεις η σημαντική διαχρονική μείωση των ποσοστών του αναλφαβητισμού στις διάφορες ηλικιακές κατηγορίες είναι το αποτέλεσμα όχι μόνο της μείωσης του απόλυτου αριθμού των αναλφάβητων, αλλά της ταυτόχρονης αύξησης του πληθυσμού. Για παράδειγμα, η μείωση του ποσοστού στην ηλικιακή κατηγορία των 55-64 ετών, στο ήμισυ περίπου της αρχικής του τιμής, οφείλεται, εν μέρει, στον περιορισμό του αριθμού των αναλφάβητων αλλά και, εν μέρει, στην αύξηση του πληθυσμού της κατηγορίας αυτής. Το ίδιο θα μπορούσε να υποστηριχθεί και για την επόμενη ηλικιακή κατηγορία (άνω των 65 ετών), στην οποία μάλιστα η μείωση του ποσοστού οφείλεται κυρίως στην αύξηση των υπερηλίκων παρά στον περιορισμό του αριθμού των αναλφάβητων. Στις ηλικίες όμως των 35-54 ετών, η μείωση των ποσοστών οφείλεται σχεδόν αποκλειστικά στη μείωση του αριθμού των αναλφάβητων, ενώ στην περίπτωση των πολύ νεαρών αναλφάβητων (15-19 ετών) η μείωση του πληθυσμού τους επιδρά αντίστροφα στη μείωση του ποσοστού του αναλφαβητισμού τους.

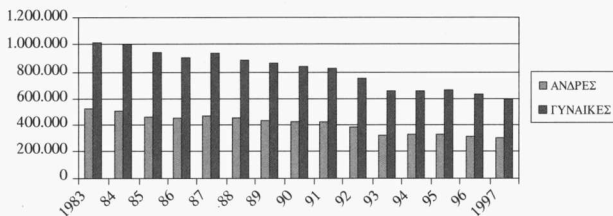
Η συγκέντρωση όμως ενός μεγάλου τμήματος των αναλφάβητων σε ηλικιωμένα άτομα δεν πρέπει να οδηγεί σε εφησυχασμό ή σε υποτίμηση των συνεπειών του. Μολονότι ένα μεγάλο τμήμα των ηλικιωμένων ατόμων δεν συμμετέχει στις άμεσες παραγωγικές και οικονομικές δραστηριότητες, εντούτοις συνιστά συστατικό στοιχείο της κοινωνίας και η ολοκληρωμένη ένταξή του σ' αυτήν αποτελεί παράγοντα μιας ισορροπημένης κοινωνικής πραγμάτωσης. Κατά συνέπεια, η μείωση του αναλφαβητισμού και στις κατηγορίες των ηλικιωμένων ατόμων δεν αποτελεί παραχώρηση, αλλά στοιχείο επιβίωσης και ισόρροπης ανάπτυξης της ίδιας της κοινωνίας. Καθώς δε οι κοινωνικές και οικονομικές ευκαιρίες, που προσφέρονται σε διάφορες κοινωνικές ομάδες, δεν συνιστούν αποκλειστικά αποτέλεσμα των ικανοτήτων και των φιλοδοξιών των ίδιων των κοινωνικών ομάδων, αλλά ταυτοχρόνως και των ικανοτήτων και των φιλοδοξιών, που γενικότερα το κοινωνικό σύνολο αποδίδει στις ομάδες αυτές (Σουτζόγλου-Κοτταρίδη, 1988), οι ευκαιρίες αλφαβητισμού αλλά και γενικότερης κοινωνικής ενσωμάτωσης των ηλικιωμένων αναλφάβητων θα είναι συνάρτηση των ευκαιριών, που το ίδιο το κοινωνικό σύνολο διαμορφώνει και παρέχει γι'

αυτούς. Τούτο ασφαλώς με τη σειρά του είναι συνάρτηση των αντιλήψεων του κοινωνικού συνόλου, αναφορικά με τις δημιουργικές δυνατότητες και ενασχολήσεις των ηλικιωμένων,²⁰ ή άλλως με το κατά πόσο το κοινωνικό σύνολο θεωρεί ότι οι ηλικιωμένοι αναλώνουν το χρόνο τους σε ενεργητικές και δημιουργικές ή, αντίθετα, σε παθητικές δραστηριότητες.

1.5.2. Το φύλο

Το φύλο συνιστά τον δεύτερο καθοριστικό παράγοντα που διαμορφώνει τις εξελίξεις στο πεδίο του αναλφαβητισμού. Η υψηλή συγκέντρωση αναλφάβητων στις γυναίκες, που στην Ελλάδα, όπως και σε άλλες χώρες, έχει διαχρονικό χαρακτήρα, εμφανίζεται παραστατικά στο Διάγραμμα 3.

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 3
Διαχρονική εξέλιξη αναλφάβητων κατά φύλο

Πηγή: Έρευνες Εργατικού Δυναμικού.

Το φαινόμενο του αναλφαβητισμού στην Ελλάδα μπορεί να χαρακτηριστεί γένους θηλυκού. Σε όλη την υπό εξέταση χρονική περίοδο, οι γυναίκες αντιπροσωπεύουν διπλάσιους αριθμούς αναλφάβητων σε σχέση με τους άνδρες. Οι αναλογίες παραμένουν διαχρονικά περίπου σταθερές,²¹ ενώ για τα τελευταία έτη γίνεται φανερή η επιβράδυνση των ρυθμών μείωσης, τόσο στους άνδρες όσο και στις γυναίκες.

20. Για μια πρώτη εκτίμηση του τρόπου που διαθέτουν το χρόνο τους τα ηλικιωμένα άτομα και ιδιαίτερα οι γυναίκες, ο ενδιαφερόμενος μπορεί να ανατρέξει στην Τετέρηγουλο (1989).

21. Η αναλογία αναλφάβητων γυναικών προς τους αντίστοιχους άνδρες είναι 1,97 το 1983 και διαμορφώνεται στο 1,99 το 1997. Και για τα δύο έτη, δηλαδή, σε κάθε δύο αναλφάβητες γυναίκες αναλογεί ένας αναλφάβητος άνδρας.

Το 1983 οι αναλφάβητες γυναίκες άνω των 15 ετών ξεπερνούν το ένα εκατομμύριο (1.010.755 άτομα) ανεβάζοντας το ποσοστό του γυναικείου αναλφαριθμισμού στο 25,8%. Μία στις τέσσερις γυναίκες άνω των 15 ετών είναι αναλφάβητη. Στους άνδρες ο αριθμός είναι εμφανώς χαμηλότερος και φθάνει τις 513.063 άτομα, διαμορφώνοντας ένα ποσοστό της τάξεως του 14,5%.²² Στο τελευταίο έτος της περιόδου, οι αναλφάβητες γυναίκες ξεπερνούν τις εξακόσιες χιλιάδες (607.975 άτομα) διαμορφώνοντας το ποσοστό σε 13,2%, ενώ αντιστοίχως ο αριθμός των ανδρών ανέρχεται σε 305.089 ή ποσοστό 7,4%. Μέσα στην τελευταία δεκαετιαία, τα ποσοστά των αναλφάβητων, σε άνδρες και γυναίκες, εμφανίζονται να έχουν μειωθεί περίπου στο μισό της αρχικής τους τιμής, αποτέλεσμα τόσο των τάσεων μείωσης του αριθμού των αναλφάβητων όσο όμως και της αύξησης του συνολικού πληθυσμού της χώρας. Οι ρυθμοί μεταβολής για το σύνολο των αναλφάβητων των δύο φύλων δεν εμφανίζουν σχεδόν καμιά διαφοροποίηση. Οι άνδρες εμφανίζουν μείωση κατά 40,5% και οι γυναίκες κατά 39,8%, ενώ διαφοροποίηση δεν παρουσιάζεται ούτε και στους ρυθμούς μείωσης των αναλφάβητων στις εργάσιμες ηλικίες ανάμεσα στα δύο φύλα.

1.6. Τα οικονομικά χαρακτηριστικά των αναλφάβητων

1.6.1. Η συμμετοχή των αναλφάβητων στο εργατικό δυναμικό

Στην Ελλάδα, μεταξύ των ετών 1983 και 1997, το συνολικό εργατικό δυναμικό άνω των 15 ετών αυξήθηκε από 3.833.190 το 1983 σε 4.292.741 το 1997, ήτοι κατά 459.551 άτομα ή ποσοστό 12%. Το ανδρικό δυναμικό (άνω των 15 ετών) αυξάνεται κατά 84.550 άτομα ή ποσοστό 3,3%, ενώ το γυναικείο κατά 375.004 άτομα ή ποσοστό 28,7%. Η σημαντική αυτή διαφοροποίηση προκάλεσε μια άλλη κατά φύλο διάθρωση, ώστε το 1997 το γυναικείο εργατικό δυναμικό να αντιπροσωπεύει το 39,2% του συνόλου, έναντι ποσοστού 34,1% το 1983. Μια σειρά από οικονομικές και κοινωνικές μεταβολές διαμορφώνει τις προϋποθέσεις ώστε οι γυναίκες να αναζητούν και, ως ένα βαθμό, να επιτυγχάνουν την ένταξή τους στο εργατικό δυναμικό και στην αγορά εργασίας.

22. Επισημαίνεται για μία ακόμη φορά ότι γίνεται αναφορά στους αναλφάβητους (οργανικά και λειτουργικά) που μπορούν να προσεγγισθούν μέσα από το κριτήριο των ετών σχολικής φοίτησης, χωρίς να διαφεύγει της προσοχής ότι οι αναλφάβητοι αυτοί δεν συνιστούν παρά το σκληρό πυρήνα του αναλφαριθμισμού, καθώς αναμένεται ο αριθμός των λειτουργικά αναλφάβητων να είναι σημαντικά υψηλότερος από αυτόν που προσδιορίζεται στα πλαίσια της εργασίας αυτής.

Στην περίπτωση των αναλφάβητων, η βασική ερμηνευτική παράμετρος των σχετικών εξελίξεων είναι η διαρκής τάση μείωσης του αριθμού τους, η οποία αναμένεται να αντικατοπτρίζεται και στις μεταβολές των αναλφάβητων που εντάσσονται στο εργατικό δυναμικό. Το αναλφάβητο εργατικό δυναμικό συνολικά μειώνεται κατά 366.062 άτομα ή ποσοστό 68,5%, με τους άνδρες να εμφανίζουν μείωση κατά 188.202 άτομα ή ποσοστό 68,4% και τις γυναίκες κατά 177.817 άτομα ή ποσοστό 68,7%. Στις εργάσιμες ηλικίες η μείωση ανέρχεται σε 70,4%, με τους άνδρες να εμφανίζουν μείωση κατά 167.230 άτομα ή ποσοστό 71,4% και τις γυναίκες κατά 151.495 άτομα ή ποσοστό 69,4%. Επισημαίνεται ότι οι μεταβολές αυτές λαμβάνουν χώρα σ' ένα περιβάλλον γενικευμένης αύξησης της συμμετοχής των γυναικών, έτσι ώστε να καταδεικνύονται οι αυξημένες δυσχέρειες των αναλφάβητων γυναικών εργάσιμης ηλικίας να παραμείνουν στο εργατικό δυναμικό.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον όμως παρουσιάζει η διερεύνηση των δεικτών συμμετοχής του πληθυσμού των αναλφάβητων στο εργατικό δυναμικό.²³ Θεωρητικά, ο δείκτης συμμετοχής καταδεικνύει τη διαθεσιμότητα του πληθυσμού να ενταχθεί στην αγορά εργασίας και στη δομή της απασχόλησης. Είναι ταυτοχρόνως δυνατό ο δείκτης συμμετοχής να εκληφθεί και ως η πιθανότητα που έχει ένα άτομο να ανήκει στο εργατικό δυναμικό.²⁴ Σε γενικές γραμμές, οι υψηλοί δείκτες συμμετοχής αποτελούν ένδειξη μιας ισχυρής οικονομίας, ενώ, αντίθετα, οι χαμηλοί δείκτες θεωρούνται αποτέλεσμα της αδυναμίας του οικονομικού συστήματος να απασχολήσει παραγωγικά όλα τα άτομα που επιθυμούν να εργασθούν.

Στην Ελλάδα ο γενικός δείκτης συμμετοχής (για τις ηλικίες άνω των 15 ετών) παρουσίασε ελαφρά μείωση, από 51,4% το 1983 σε 49,2% το 1997. Αντίθετα, ο συνολικός δείκτης συμμετοχής (ηλικίες 15-64 ετών) παρουσίασε ελαφρά άνοδο, από 59,3% το 1983 σε 61,3% το 1997. Χαρα-

23. Ως γνωστόν, ο δείκτης συμμετοχής του πληθυσμού στο εργατικό δυναμικό είναι ο λόγος του εργατικού δυναμικού προς τον πληθυσμό. Ο δείκτης αυτός καλείται και γενικός ή χονδρικός δείκτης συμμετοχής, και δεν λαμβάνει υπόψη τα όρια ηλικιών που ορίζουν τον πληθυσμό εργάσιμης ηλικίας. Καθώς δε περιλαμβάνει και ομάδες του πληθυσμού κάτω των 15 ετών και άνω των 65 ετών, αποκρίπτεται εξαιρετικά πολύτιμες πληροφορίες και λειτουργεί πολλές φορές παραπλανητικά. Έτσι, είναι πιο ορθό να χρησιμοποιείται ο συνολικός δείκτης συμμετοχής, ο οποίος δίδεται από το λόγο του εργατικού δυναμικού ηλικίας 15-64 ετών προς τον πληθυσμό εργάσιμης ηλικίας, ήτοι τον πληθυσμό ηλικίας μεταξύ 15-64 ετών.

24. Για μια πιο ολοκληρωμένη θεώρηση και ανάλυση των δεικτών συμμετοχής και των παραγόντων που τους προσδιορίζουν, ο ενδιαφερόμενος μπορεί, μεταξύ άλλων, να ανατρέξει και στους Πετρινώτη (1989α) και Δεδουσόπουλο (1995).

κτηριστικό των εξελίξεων συνιστά αφενός μεν η μείωση των δεικτών των ακραίων ηλικιακών κατηγοριών,²⁵ αποτέλεσμα της λειτουργίας τόσο θεσμικών παραγόντων (επέκταση του συστήματος κοινωνικής ασφάλισης και του εκπαιδευτικού συστήματος, που λειτουργεί ως μηχανισμός απομάκρυνσης των νέων από την αγορά εργασίας) όσο και οικονομικών (επιδείνωση των συνθηκών στις αγορές εργασίας και αύξηση των δυσχερειών εξασφάλισης μιας θέσης εργασίας), αφετέρου δε η αύξηση των δεικτών των ενδιάμεσων ηλικιακών κατηγοριών.²⁶

Στην περίπτωση της ανάλυσης των δεικτών συμμετοχής των αναλφάβητων, χρησιμοποιούνται οι ειδικοί ηλικιακοί δείκτες συμμετοχής, καθώς καθίσταται δυνατό να διαπιστωθούν οι διαφορετικές συμπεριφορές των αναλφάβητων, αναφορικά με την ένταξή τους στο εργατικό δυναμικό (Πίνακας 4).

ΠΙΝΑΚΑΣ 4

Δείκτες συμμετοχής αναλφάβητων στο εργατικό δυναμικό

Ηλικία	1983			1997		
	Σύνολο	Ανδρες	Γυναίκες	Σύνολο	Ανδρες	Γυναίκες
15-19	47,1	60,8	29,7	30,8	42,7	21,0
20-24	43,9	53,6	32,9	51,7	59,7	40,1
25-29	49,9	77,4	30,2	42,6	56,3	26,3
30-34	53,8	74,5	40,8	49,5	65,0	34,8
35-44	64,7	91,2	52,2	58,9	71,0	49,9
45-54	60,7	89,7	45,3	59,0	79,0	46,7
55-64	46,9	73,5	32,9	38,7	58,1	29,8
65+	11,6	18,1	8,5	5,7	10,1	3,5
Σύν.15-64	55,2	81,9	40,9	43,9	62,6	33,7
Σύνολο	35,1	53,7	25,6	18,4	28,5	13,3

Πηγή: *Έρευνες Εργατικού Δυναμικού*.

Βασικό χαρακτηριστικό των εξελίξεων συνιστά η σημαντική μείωση των δεικτών συμμετοχής του πληθυσμού των αναλφάβητων στο εργατικό δυναμικό. Η μείωση αυτή είναι πολύ μεγάλη για το σύνολο των αναλφά-

25. Ο δείκτης συμμετοχής των νεαρών ηλικιών (15-19 ετών) μειώνεται από 24,7% το 1983 σε 14,6%, ενώ αυτός των ηλικιών άνω των 65 ετών από 13,6% σε 6,7% για τα αντίστοιχα έτη.

26. Σε γενικές γραμμές, μπορεί να υποστηριχθεί ότι, εάν θεωρηθεί πως η ελληνική οικονομία στο χρονικό διάστημα 1983-1997 βρισκόταν σε ύφεση, η αύξηση του δείκτη συμμετοχής θα πρέπει να σημαίνει την επικράτηση του αποτελέσματος του επιπρόσθετου εργαζόμενου σε σχέση με το αποτέλεσμα της απογοήτευσης. Για μια αναλυτική παρουσίαση των αποτελεσμάτων απογοήτευσης και πρόσθετου εργαζόμενου, ο ενδιαφερόμενος μπορεί, μεταξύ άλλων, να ανατρέξει στον Standing (1979).

βητων, καθώς ο δείκτης πλησιάζει το ήμισυ της αρχικής του τιμής, αλλά είναι εξαιρετικά σημαντική (ξεπερνά τις δώδεκα ποσοστιαίες μονάδες) και στους αναλφάβητους εργασίμης ηλικίας. Η διαπίστωση αυτή αποτελεί τη σημαντικότερη ίσως ένδειξη της επιδείνωσης της θέσης των αναλφάβητων στην αγορά εργασίας και στη δομή της απασχόλησης. Εάν η υπόθεση της ύφεσης της ελληνικής οικονομίας για το χρονικό διάστημα 1983-97 είναι ορθή, τότε στην περίπτωση των αναλφάβητων η επικράτηση του αποτελέσματος απογοήτευσης είναι απόλυτη και οδηγεί σε συρρίκνωση της παρουσίας τους στο εργατικό δυναμικό.

Η τάση μείωσης των δεικτών στις ακραίες ηλικιακές κατηγορίες είναι εμφανής. Η μείωση είναι μεγαλύτερη στην περίπτωση των υπερηλικων ατόμων, στους οποίους ο δείκτης πέφτει στο μισό της αρχικής του τιμής, γεγονός που μπορεί να αποδοθεί στους θεσμικούς (ελέκταση του συστήματος κοινωνικής ασφάλισης) και οικονομικούς παράγοντες, καθώς είναι εξαιρετικά δύσκολο για άτομα αυτής της ηλικίας, όταν απολέσουν την εργασία τους, να εξασφαλίσουν άλλη. Διαφορετική φαίνεται να είναι η περίπτωση των ατόμων στις νεαρές ηλικίες (15-19 ετών), καθώς η μείωση των δεικτών συμμετοχής τους δεν μπορεί να αποδοθεί στην παραμονή των νέων στο εκπαιδευτικό σύστημα.²⁷ Η μείωση αυτή φαίνεται να συνδέεται περισσότερο με οικονομικούς και κοινωνικούς παράγοντες, καταδεικνύοντας αφενός μεν την επιδείνωση της θέσης των νεαρών αναλφάβητων, αφετέρου δε τη λειτουργία της οικογένειας²⁸ ως μηχανισμού παραγωγής εισοδήματος και καταναλωτικών δυνατοτήτων.

27. Από τη στιγμή που ο κύριος λόγος της μη συμμετοχής των ατόμων αυτής της ηλικίας δεν συνδέεται με την εκπαίδευση, θα είχε ιδιαίτερο ενδιαφέρον να διαπιστωθεί κατά πόσο τα αίτια της μη συμμετοχής συνδέονται με λόγους υγείας (αδυναμία άσκησης μιας παραγωγικής δραστηριότητας), με την οικονομική συγκυρία ή με τις καλύτερες ευκαιρίες που αναμένουν τα νεαρά άτομα, ώστε να ενταχθούν στο εργατικό δυναμικό. Να διαπιστωθεί, δηλαδή, κατά πόσο ισχύει και για τους αναλφάβητους αυτό που ο Τσουκαλάς (1987, σ. 276) επισημαίνει, ότι η δεδηλωμένη αργία είναι πιο επιθυμητή από την υποτιμητική εργασία.

28. Ο Τσουκαλάς (1987, σ. 231) επισημαίνει χαρακτηριστικά: «για τις περισσότερες οικογένειες, η πρακτική της χρηματοδότησης των παιδιών, που σπουδάζουν, αλλά και αυτών που δεν σπουδάζουν εγγράφεται ως απαρέγκλιτη ηθική και γονική υποχρέωση. Ο μηχανισμός αυτός δεν περιορίζεται στους νέους, που αναμένουν ή αναβάλλουν την ενεργοποίησή τους, αλλά ευθύνεται, εν μέρει τουλάχιστον, για την σχετικά ταχεία αποχώρηση των μεσήλικων από τον ενεργό πληθυσμό... Έτσι, η οικογένεια δεν αναλαμβάνει μόνο τη διατροφή πρόσθετων μη ενεργών αλλά δραστηριοποιημένων ατόμων, αλλά αποκτά, ταυτόχρονα, μια πρόσθετη διαθέσιμη εργασιακή δύναμη, όχι εν ενεργεία αλλά κυρίως εν δυνάμει, η οποία είναι δυνατό να είναι άμεσα αλλά κυρίως έμμεσα εισοδηματοφόρα».

Η μείωση των δεικτών συμμετοχής εμφανίζεται σε όλες (με εξαίρεση μίας) τις υπόλοιπες κατηγορίες, λαμβάνει δε τη μέγιστη τιμή της (8,2 ποσοστιαίες μονάδες) σ' αυτήν των ατόμων 55-64 ετών. Και στην περίπτωση αυτή φαίνεται να ασκούν επίδραση οι θεσμικοί και οικονομικοί παράγοντες, καθώς μια σειρά πολιτικών (πρώορη συνταξιοδότηση αγροτών, πολιτικές για εργάτες προβληματικών βιομηχανιών, για ανέργους προβληματικών περιοχών κ.ά.) αφορούσε κατηγορίες ατόμων αυτών των ηλικιών. Αν και τις πρόσφατες δεκαετίες η αύξηση των ορίων ζωής των ατόμων συνδέεται με μεγαλύτερες περιόδους ικανότητας για δημιουργικές ενασχολήσεις,²⁹ τα ηλικιωμένα άτομα, πολλές φορές, εξωθούνται στο περιθώριο με ταχύτερους ρυθμούς. Πολλοί από τους απασχολούμενους στις ηλικίες αυτές υποχρεώνονται να αποσυρθούν από το εργατικό δυναμικό, καθώς οι οικονομικές και τεχνολογικές εξελίξεις τους απομακρύνουν από την παραγωγική διαδικασία, ενώ ταυτοχρόνως οι ευκαιρίες επανακατάρτισης και επανένταξης στην παραγωγή είναι εξαιρετικά περιορισμένες. Υπάρχει μια αυξανόμενη αντίφαση ανάμεσα στην οικονομική διαχείριση του κύκλου της ζωής και στην κοινωνική πραγματικότητα της γήρανσης του πληθυσμού (Belanger, 1997).

Στις άλλες κατηγορίες, η μείωση των δεικτών είναι χαμηλότερη, καταλήγοντας σε 1,7 ποσοστιαίες μονάδες για τα άτομα ηλικίας 45-54 ετών.

Σημαντική διαφοροποίηση όμως παρατηρείται στους δείκτες συμμετοχής ανάμεσα στα δύο φύλα. Στις εργάσιμες ηλικίες, ο ανδρικός δείκτης εμφανίζει απώλειες της τάξεως των 20 περίπου ποσοστιαίων μονάδων, ενώ ο αντίστοιχος γυναικείος της τάξεως των 7. Βεβαίως, η διαφορά των δεικτών ανδρών και γυναικών είναι ιδιαίτερα μεγάλη, κυρίως στο αρχικό έτος της ανάλυσης και, παρά τον περιορισμό της, εξακολουθεί να παραμένει μεγάλη και στο τελευταίο έτος. Μειωμένοι δείκτες εμφανίζονται και σε όλες τις ηλικιακές κατηγορίες ανδρών και γυναικών (με εξαίρεση αυτούς των 20-24 ετών και για τα δύο φύλα και των γυναικών 45-54 ετών). Στους άνδρες η μείωση αποκτά τη μέγιστη τιμή της στις ηλικίες 25-29 και 35-44 ετών, ενώ στις γυναίκες στις ηλικίες 30-34 ετών, καταδεικνύοντας το διαφορετικό τρόπο με τον οποίο οι δυσμενέστερες συνθήκες στην αγορά εργασίας εμφανίζονται ανάμεσα στις ηλικιακές ομάδες ανδρών και γυναικών.

29. Για τους τρόπους και τις μεθόδους μέτρησης της προσδοκώμενης διάρκειας της παραγωγικής ζωής των ατόμων διάφορων ηλικιακών κατηγοριών καθώς και για σχετικές εκτιμήσεις στην Ελλάδα, ο ενδιαφερόμενος μπορεί να ανατρέξει στο Μάος (1983α).

Η διερεύνηση όμως της θέσης των αναλφάβητων καθίσταται πιο ολοκληρωμένη μέσα στο πλαίσιο μιας συγκριτικής θεώρησης των δεικτών συμμετοχής των αναλφάβητων με τους δείκτες συμμετοχής διαφορετικών κατά εκπαιδευτικό επίπεδο κατηγοριών του πληθυσμού. Η θεώρηση αυτή επιχειρείται με τη βοήθεια των στοιχείων του Πίνακα 5, στον οποίο παρουσιάζονται οι δείκτες συμμετοχής του πληθυσμού στο εργατικό δυναμικό κατά φύλο και εκπαιδευτικές κατηγορίες.³⁰

ΠΙΝΑΚΑΣ 5

Δείκτες συμμετοχής κατά εκπαιδευτικό επίπεδο, 1997

Εκπαιδευτικό επίπεδο	Σύνολο	Άνδρες	Γυναίκες
Μεταπτυχιακό	92,3	93,6	89,9
Πτυχιούχοι ΑΕΙ	86,0	89,9	81,8
Φοιτητές	65,0	92,2	40,0
ΤΕΙ	85,2	90,6	79,6
Λύκειο	60,7	75,9	47,0
Γυμνάσιο	43,2	56,7	27,5
Δημοτικό	60,1	83,2	40,6
Μερικές τάξεις δημοτικού	46,0	66,3	34,6
Καθόλου	39,8	55,0	32,0
Σύνολο	61,3	77,2	46,6

Πηγή: *Ερευνες Εργατικού Δυναμικού*.

Τα στοιχεία του πίνακα επιτρέπουν την ανάδειξη των επιδράσεων της εκπαίδευσης στους δείκτες συμμετοχής, φανερώνοντας μια σχεδόν απόλυτα θετική συσχέτιση ανάμεσα στο επίπεδο της εκπαίδευσης και στο δείκτη συμμετοχής. Οι υψηλές εκπαιδευτικές βαθμίδες εμφανίζουν υψηλούς δείκτες συμμετοχής, οι οποίοι υποχωρούν βαθμιαία όσο το εκπαιδευτικό επίπεδο μειώνεται. Αξίζει να επισημανθεί ότι οι απόφοιτοι της ανώτερης τεχνικής εκπαίδευσης βρίσκονται στο ίδιο περίπου επίπεδο με τους απόφοιτους των πανεπιστημίων, ενώ σημαντική μπορεί να θεωρηθεί η διαφοροποίηση ανάμεσα στους απόφοιτους λυκείου και στους αντίστοιχους της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης.

Οι αναλφάβητοι εμφανίζουν τους χαμηλότερους δείκτες συμμετοχής, παρουσιάζοντας σημαντική διαφοροποίηση από τους δείκτες της αμέσως ανώτερης εκπαιδευτικής κατηγορίας (απόφοιτοι δημοτικού), γεγονός που οφείλεται κυρίως στους δείκτες των ανδρών. Ο συνολικός δείκτης συμμε-

30. Οι σχετικοί δείκτες συμμετοχής προκύπτουν από τη διαίρεση του αριθμού των ατόμων, που εντάσσονται στο εργατικό δυναμικό μιας εκπαιδευτικής βαθμίδας, προς το συνολικό πληθυσμό των ατόμων της ίδιας εκπαιδευτικής βαθμίδας, στις εργάσιμες ηλικίες.

τοχής των λειτουργικά αναλφάβητων είναι εμφανώς υψηλότερος από τον αντίστοιχο των οργανικά αναλφάβητων, καθώς η διαφορά τους υπερβαίνει τις 6 ποσοστιαίες μονάδες. Το γεγονός οφείλεται κυρίως στη διαφορά των ανδρικών δεικτών, που ξεπερνά τις 11 ποσοστιαίες μονάδες. Στις γυναίκες η διαφορά είναι σημαντικά χαμηλότερη και φθάνει μόλις τις 2,5 μονάδες.

Αναφορικά με το φύλο, οι δείκτες συμμετοχής παρουσιάζουν εξαιρετικό ενδιαφέρον στην περίπτωση των γυναικών, καθώς αναδεικνύουν τη σημασία της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης για την επαγγελματική αποκατάστασή τους. Η διαφορά του δείκτη των γυναικών απόφοιτων λυκείου απ' αυτόν των απόφοιτων της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης προσεγγίζει τις 35 ποσοστιαίες μονάδες, καταδεικνύοντας ότι για μια μερίδα γυναικών οι σπουδές συνιστούν το βασικό μέσο ένταξης στο εργατικό δυναμικό και στην αγορά εργασίας.³¹ Στον αντίποδα, η απουσία εκπαίδευσης καθιστά τη θέση των γυναικών ιδιαίτερα δύσκολη, καθώς μόλις μία περίπου στις τρεις αναλφάβητες γυναίκες καταφέρνει να ενταχθεί στο εργατικό δυναμικό.

Η συστηματική αυτή διερεύνηση των εξελίξεων στο εργατικό δυναμικό των αναλφάβητων μέσα από την ανάλυση των δεικτών συμμετοχής οδηγεί σε μια σειρά από διαπιστώσεις. Η μείωση του συνολικού αριθμού των αναλφάβητων επιδρά καθοριστικά και στο εργατικό τους δυναμικό, το οποίο μειώνεται με ρυθμούς μεγαλύτερους σε σχέση με το σύνολο των αναλφάβητων. Ταυτοχρόνως όμως, οι πιθανότητες των αναλφάβητων να εντάσσονται στο εργατικό δυναμικό, τόσο για τους άνδρες όσο και για τις γυναίκες, περιορίζονται σημαντικά, γεγονός που επιβεβαιώνει την επικράτηση δυσμενέστερων συνθηκών. Η σημασία του επιπέδου εκπαίδευσης καθίσταται ιδιαίτερα εμφανής, μέσα από την ανάδειξη θετικής συσχέτισης του επιπέδου εκπαίδευσης και των δεικτών συμμετοχής, ακόμη και στα ιδιαίτερα χαμηλά εκπαιδευτικά επίπεδα, όπου διαπιστώνεται η δυσμενέστερη θέση των οργανικά έναντι των λειτουργικά αναλφάβητων.

1.6.2. Αναλφάβητοι και κλάδος οικονομικής δραστηριότητας

Στο τμήμα αυτό του άρθρου διερευνάται το τρίτο θεμελιώδες ζήτημα, που συνδέεται με το φαινόμενο του αναλφαβητισμού: Η συγκέντρωση των αναλφάβητων στον αγροτικό χώρο, η σύνδεσή τους με τις αγροτικές δρα-

31. Σύμφωνα με μια διαφορετική διατύπωση (Πετρινωτή, 1989β), όσο πιο υψηλό είναι το εκπαιδευτικό επίπεδο των γυναικών τόσο πιο πολύ αυξάνει το κόστος ευκαιρίας της αποχής από τη μισθωτή εργασία, εφόσον η παιδεία θεωρείται επένδυση σε ανθρώπινο κεφάλαιο.

στηριότητες ή άλλως ο αγροτικός χαρακτήρας του αναλαφρητισμού. Μια ολοκληρωμένη θεώρηση του αγροτικού χαρακτήρα του αναλαφρητισμού απαιτεί τη διερεύνηση των σχετικών ζητημάτων σε συνδυασμό με τους άλλους κλάδους της οικονομικής δραστηριότητας. Κι αυτό, γιατί οι σημαντικές τάσεις αναδιάρθρωσης των κλάδων, που επικράτησαν στη χώρα, αναμένεται να επιδρούν και στη διάρθρωση των απασχολούμενων και κατά συνέπεια και των αναλαφρητών, μέσα και ανάμεσα στους κλάδους.

Στην Ελλάδα, κατά το διάστημα 1983-1997 η συνολική απασχόληση αυξήθηκε κατά 313.857 άτομα ή ποσοστό 8,9%, με κύρια χαρακτηριστικά τη μείωση της απασχόλησης στη γεωργία και τη βιομηχανία κατά 295.402 και 120.656 άτομα, αντίστοιχως, και την αύξηση στους κλάδους του τριτογενούς τομέα (του εμπορίου, των λοιπών υπηρεσιών και των τραπεζών κατά 336.902, 291.192 και 133.482 άτομα, αντίστοιχα). Οι μεταβολές αυτές αναμένεται να επιδρούν στην απασχόληση των αναλαφρητών στους κλάδους, η οποία διερευνάται με τη βοήθεια των στοιχείων του Πίνακα 6.

ΠΙΝΑΚΑΣ 6
Μεταβολές αναλαφρητών απασχολούμενων
κατά κλάδο οικονομικής δραστηριότητας

Κλάδοι	1983	1997	Μεταβολή	% Μεταβολή
Γεωργία	320.744	109.094	-211.650	-66,0
Ορυχεία	3.362	475	-2.887	-85,9
Μεταποίηση	54.417	9.696	-44.721	-82,2
Ηλεκτρισμός	1.279	289	-990	-77,4
Κατασκευές	31.482	7.249	-24.233	-77,0
Εμπόριο-Ξενοδοχεία	53.445	17.917	-35.528	-66,5
Μεταφορές	14.529	3.155	-11.374	-78,3
Τράπεζες	976	410	-566	-58,0
Λοιπές υπηρεσίες	33.872	9.607	-24.265	-71,6
Σύνολο	514.106	157.892	-356.214	-69,3

Πηγή: *Ερευνης Εργατικού Δυναμικού*.

Οι διαδικασίες ενσωμάτωσης του αγροτικού τομέα στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής, που εμφανίστηκαν τις τελευταίες δεκαετίες στη χώρα, διαμορφώνουν διαφορετικές συνθήκες αναφορικά με τις δυνατότητες και τις προοπτικές ένταξης σ' αυτόν, τόσο για το σύνολο των αγροτών όσο, ακόμη περισσότερο, και για τους αναλαφρητούς. Όμως, παρά τις σημαντικές μεταβολές που επήλθαν στο σύνολο σχεδόν των αγροτικού χώρου –μεταβολές που συνδέονται με τους τρόπους και τις μεθόδους της αγροτικής παραγωγής αλλά και με τον τρόπο οργάνωσης των αγροτικών περιοχών–, ο χώρος αυτός εξακολουθεί να παραμένει προνομιακός για τη συγκέντρωση

του αναλφαβητισμού. Τούτο καταδεικνύεται όχι μόνο από τη συνεχιζόμενη συγκέντρωση του κύριου όγκου των απασχολούμενων αναλφάβητων στη γεωργία (69,1% του συνόλου των αναλφάβητων το 1997), αλλά και από τους σχετικά χαμηλότερους ρυθμούς μείωσης της απασχόλησής τους σ' αυτόν, συγκριτικά με τους άλλους κλάδους της οικονομικής δραστηριότητας.

Η γεωργία, με εξαίρεση τον κλάδο των τραπεζών, εμφανίζει το χαμηλότερο ρυθμό μείωσης της απασχόλησης στους αναλφάβητους. Συγκριτικά μάλιστα με τη μεταποίηση, η μείωση αυτή υπολείπεται κατά 20 ποσοστιαίες μονάδες. Οι αναλφάβητοι απασχολούμενοι στη γεωργία είναι ηλικιωμένα άτομα (52,9% στις ηλικίες 55-64 ετών και 25,8% άνω των 65 ετών το 1997), γεγονός με ιδιαίτερη σημασία, καθώς οι ηλικιωμένοι του αγροτικού χώρου συνιστούν μια κοινωνική κατηγορία με ιδιόμορφα, ιστορικά και ιδεολογικά, χαρακτηριστικά και με έντονες κοινωνικές και γεωγραφικές ιδιαιτερότητες, σε σχέση με άλλες πληθυσμιακές ομάδες. Οι μεταβολές του αγροτικού χώρου ανέτρεψαν τρόπους κοινωνικής και οικονομικής οργάνωσης και αναπαραγωγής, αναδιαρθρώνοντας την αγροτική οικογένεια και κοινότητα με κύριο χαρακτηριστικό τον περιορισμό των ικανοτήτων αυτορρύθμισης σειράς δραστηριοτήτων και καταστάσεων (Μωνυσίδης, 1988, σ. 126).³²

Η ολοένα όμως αυξανόμενη ένταξη του αγροτικού χώρου στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής, με την επέκταση της τεχνολογίας και την εμφάνιση ποικίλων τρόπων παραγωγής, καθιστά τον αλφαβητισμό των αγροτών περισσότερο αναγκαίο από όσο ίσως στο παρελθόν. Η ανάγκη αυτή έχει επισημανθεί διεθνώς ήδη από τη δεκαετία του 1960 (Wharton, 1965), καθώς η ανάγνωση, η γραφή και η αριθμητική διαμορφώνουν τις προϋποθέσεις για τη μετάδοση στον αγρότη προχωρημένων τεχνικών και οικονομικών γνώσεων, που επιτρέπουν την ορθολογικότερη επιλογή των προσφορότερων οικονομικά καλλιεργειών και των αποτελεσματικότερων τεχνικών (άρδευσης, χρήσης μηχανών). Στην Ελλάδα, η αναγκαιότητα αυτή αντιμετωπίζεται μέσα στα πλαίσια μιας σφαιρικότερης ανάπτυξης του αγροτικού χώρου (Κολοβός, 1984), όπου η πάλη ενάντια στον αναλφαβητισμό αντιμετωπίζεται ως πάλη ενάντια στην καθυστέρηση και στην υπέρβαση των εμποδίων, σχετικά με την υιοθέτηση και ανάπτυξη σύγχρονων συνεταιριστικών μορφών παραγωγής και διακίνησης των προϊόντων.

32. Αποτέλεσμα αυτών των αλλαγών, σύμφωνα με τον συγγραφέα, είναι «... η σταδιακή ανατροπή της υπεροχής-αυθεντίας των ηλικιωμένων αγροτών, ως αυτονόητης αξιακής κατηγορίας, καθώς περιορίζονται και καταργούνται παραδοσιακοί και αυτονόητοι κώδικες και κανόνες ηθικής συμπεριφοράς».

Στη μεταποίηση, δεύτερο σε μέγεθος απασχόλησης των αναλφάβητων κλάδο, η μείωση των αναλφάβητων απασχολούμενων εμφανίζει ραγδαίους ρυθμούς (82,2%), με αποτέλεσμα ένας εξαιρετικά χαμηλός αριθμός αναλφάβητων ατόμων να απασχολείται πλέον σ' αυτόν. Αν και έχει επισημανθεί ότι η καταπολέμηση και η τελική εξάλειψη του αναλφαβητισμού δεν επιβάλλεται τόσο από οικονομοτεχνική σκοπιά, όσο περισσότερο από κοινωνική και πολιτιστική (Πεσμαζόγλου, 1987, σ. 234) –καθώς δεν σημαίνει κατ' ανάγκη ότι οι αναλφάβητοι στερούνται δεξιοτήτων, με αποτέλεσμα μια σειρά από εργασίες μέσα στη βιοτεχνία και στο εργοστάσιο να είναι δυνατό να γίνουν από αναλφάβητους–, έχουν διατυπωθεί βάσιμες απόψεις ότι η γνώση γραφής και ανάγνωσης είναι δυνατό να συμβάλει στην παραγωγική διαδικασία έστω και οριακά. Τέτοιου είδους εκτιμήσεις έχουν οδηγήσει ερευνητές (Greenwood Gowen, 1997) να αναζητήσουν το ρόλο των επιχειρήσεων όχι σε μια βραχυχρόνια κατάρτιση των εργαζομένων τους, που συχνά απαξιώνεται με γρήγορους ρυθμούς, αλλά στη συμβολή σε μια ευρύτερη άνοδο του εκπαιδευτικού επιπέδου των εργαζομένων.

Ο κλάδος του εμπορίου και των ξενοδοχείων εμφανίζει ρυθμούς μείωσης της απασχόλησης των αναλφάβητων ελαφρά χαμηλότερους από τη συνολική απασχόλησή τους και αποτελεί τον κλάδο με τη μεγαλύτερη, μετά την γεωργία, συγκέντρωση αναλφάβητων (11,3% το 1997). Ο βαθμός επίδρασης των ευρύτερων εξελίξεων (διεθνοποίηση του εμπορίου, ανάπτυξη της τουριστικής βιομηχανίας) στο εμπόριο και στον τουρισμό της χώρας αναμένεται, ως ένα βαθμό, να διαμορφώνει και τις συνθήκες και τις δυνατότητες απασχόλησης των εργαζομένων σ' αυτούς και κατά συνέπεια και τις δυνατότητες και ευκαιρίες απασχόλησης των αναλφάβητων. Και μολονότι η συζήτηση, σε διεθνές επίπεδο, γύρω από την επίδραση της διεθνοποίησης του εμπορίου στους μισθούς και στα επίπεδα απασχόλησης των ατόμων με χαμηλές δεξιότητες, παραμένει ανοικτή,³³ υποστηρίζεται ότι στις αναπτυσσόμενες χώρες η ένταση του διεθνούς ανταγωνισμού οδηγεί σε σημαντική συρρίκνωση των θέσεων εργασίας που απαιτούν χαμηλές δεξιότητες. Βεβαίως, οι επισημάνσεις αυτές δεν μπορούν, από μόνες τους, να διαμορφώσουν ένα επαρκές εμνηνευτικό πλαίσιο για τις εξελίξεις στο επίπεδο απασχόλησης των αναλφάβητων στο εμπόριο· εντούτοις θα μπορούσαν να αποτελέσουν υποθέσεις για περαιτέρω διερευνήσεις.

33. Βλέπε στην πρόσφατη συζήτηση στους Freeman (1995) και Wood (1995) και στην ελληνική βιβλιογραφία στο Λυμπεράκη (1997).

Οι λοιπές υπηρεσίες, μέσα από την τεράστια ποικιλία των παραγόμενων υπηρεσιών, θα μπορούσαν εν δυνάμει να αποτελέσουν χώρο ευχερέστερης πρόσβασης των αναλφάβητων. Στην πραγματικότητα όμως, φαίνεται πως κάτι τέτοιο δεν ισχύει, καθώς οι ρυθμοί μείωσης των αναλφάβητων στον κλάδο είναι υψηλοί (71,6%), με αποτέλεσμα τη σημαντική συρρίκνωσή τους. Το ίδιο θα μπορούσε να υποστηριχθεί και για τις κατασκευές, κλάδο που εμφανίζει μια ελαφρά ανάκαμψη τα τελευταία έτη, αλλά και εκεί η απασχόληση των αναλφάβητων εμφανίζει υψηλούς ρυθμούς μείωσης. Τέλος, και στους κλάδους των μεταφορών, των τραπεζών και των ορυχείων, μολονότι παραδοσιακά εμφανίζουν χαμηλές συγκεντρώσεις αναλφάβητων, οι ρυθμοί μείωσης της απασχόλησης των αναλφάβητων είναι υψηλοί, με αποτέλεσμα τη σχεδόν ολοκληρωτική εξαφάνισή τους απ' αυτούς.

Η συγκεκριμένη αυτή διάρθρωση των αναλφάβητων απασχολούμενων στους κλάδους, με τη μεγάλη συγκέντρωσή τους στη γεωργία, αναμένεται να καθορίζει τόσο την επαγγελματική τους διάρθρωση όσο και τη θέση τους ως προς το επάγγελμα. Αναφορικά με την πρώτη, για το 1997, το 66,5% των αναλφάβητων απασχολούμενων συγκεντρώνεται στα γεωργικά επαγγέλματα, το 23,7% στους τεχνίτες και εργάτες, το 5,5% στους εμπόρους και πωλητές και το 4% στα επαγγέλματα των υπηρεσιών. Ως προς τη θέση στο επάγγελμα των αναλφάβητων απασχολούμενων, η κυριαρχία της γεωργίας, κλάδου που χαρακτηρίζεται από την σχεδόν απόλυτη επικράτηση των αυτοαπασχολούμενων, είναι καθοριστική, ώστε το 49,5% των αναλφάβητων να εντοπίζεται σ' αυτούς, το 25,3% στα συμβοληθούντα μέλη, το 21,6% στους μισθωτούς και το 3,5% στους εργοδότες.

1.7. Διαπιστώσεις και συμπεράσματα

Η ανάλυση, που επιχειρήθηκε στα πλαίσια του παρόντος άρθρου, είχε στόχο να εντοπίσει τα βασικά χαρακτηριστικά του αναλφαβητισμού και να φωτίσει μια σειρά από πρόσφατες εξελίξεις. Ελεστήμανε κατ' αρχήν τις δυσχέρειες στην προσέγγιση των πραγματικών διαστάσεων του φαινομένου, καθώς στα πλαίσια μιας μακροοικονομικής θεώρησης δεν είναι δυνατό να προσεγγισθούν όλες εκείνες οι διαστάσεις που θα καθιστούσαν το στόχο αυτόν εφικτό. Επισημάνθηκε, ταυτοχρόνως, ότι η υποχρεωτική επιλογή ενός συμβατικού κριτηρίου προσδιορισμού των λειτουργικά αναλφάβητων αδυνατεί να προσεγγίσει εκείνες τις κατηγορίες αναλφάβητων που έχουν ολοκληρώσει κάποιες βαθμίδες της εκπαίδευσης, χωρίς στην πραγματικότητα να έχουν καταφέρει να θεωρηθούν αλφαβητισμένοι.

Η επιλογή που έγινε εδώ στόχευε στην επικέντρωση της ανάλυσης στο σκληρό πυρήνα του αναλφαβητισμού, στις κατηγορίες εκείνες των αναλφάβητων που αναμένεται να εμφανίζουν και τα σημαντικότερα προβλήματα.

Παρά τους όποιους περιορισμούς της ανάλυσης, αναδείχθηκε μια σειρά από χαρακτηριστικά και φωτίστηκαν όψεις του φαινομένου. Μολονότι ο αριθμός των αναλφάβητων εμφανίζει μια διαρκή τάση μείωσης, εξακολουθεί ακόμα και σήμερα να είναι ιδιαίτερα υψηλός. Η σημασία των δημογραφικών παραγόντων έγινε αμέσως φανερή, ενώ η συγκέντρωση ενός μεγάλου τμήματος των αναλφάβητων στα ηλικιωμένα άτομα και στις γυναίκες δεν μπορεί να αποτελεί άλλοθι και να οδηγήσει σε περιορισμό των συνεπειών του. Άλλωστε, μια όχι ευκαταφρόνητη μερίδα των αναλφάβητων αποτελείται από άτομα εργάσιμης ηλικίας, τα οποία αντιμετωπίζουν ιδιαίτερες δυσχέρειες στην ένταξη και στην παραμονή τους στο εργατικό δυναμικό. Η αυξανόμενη ενσωμάτωση του αγροτικού χώρου (προνομιακού χώρου ένταξης των αναλφάβητων) στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής και η επιδείνωση των όρων λειτουργίας των αγορών εργασίας μετέβαλαν δραματικά τις συνθήκες, οδηγώντας τους αναλφάβητους στο περιθώριο, εντάσσοντάς τους ολοένα και περισσότερο στον μη οικονομικά ενεργό πληθυσμό, ενεργοποιώντας το φαύλο κύκλο της περιθωριοποίησης, της φτώχειας και του κοινωνικού αποκλεισμού.

Από την άλλη πλευρά, μέσα στον περιορισμένο χώρο ενός άρθρου, δεν ήταν δυνατό να προσεγγισθούν όλες οι διαστάσεις του φαινομένου. Μια σειρά από διαδικασίες, που συνδέονται με τη σχολική αποτυχία και την αναπαραγωγή του αναλφαβητισμού, με τη συγκέντρωση των αναλφάβητων σε συγκεκριμένες κοινωνικές ομάδες (τσιγγάνοι, μετανάστες, παλινοσούνητες) και γεωγραφικές περιοχές, με τους παράγοντες που συμβάλουν στη μείωση της απασχόλησής τους, με τον εγκλωβισμό τους στην ανεργία, στις εργασίες με χαμηλά εισοδήματα, στη φτώχεια και στον κοινωνικό αποκλεισμό, μολονότι αναμένεται ότι θα μεταβάλουν σημαντικά το τοπίο του αναλφαβητισμού, δεν διερευνήθηκαν, αλλά συνιστούν πεδία με εξαιρετικό επιστημονικό ενδιαφέρον, που μπορεί να αποτελέσουν αντικείμενα περαιτέρω διερευνήσεων.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ανθουλιάς Τ., 1992, «Αλφαβητισμός και νέες τεχνολογίες», στο ΓΓΛΕ, *Αλφαβητισμός και διδασκαλία της μητρικής γλώσσας*, Πρακτικά Πανελληνίου Συνεδρίου, Αθήνα, Υπουργείο Παιδείας.

Βεργίδης Δ., 1985, «Το πρόβλημα του αναλφαβητισμού και κριτική αξιολόγηση των προσπαθειών αλφαβητισμού των ενηλίκων», στο ΓΓΛΕ, *Η αντιμετώπιση του αναλ-*

- φαβητισμού, Εισηγήσεις και συμπεράσματα από τη συνδιάσκεψη 1-4 Οκτωβρίου 1984, Αθήνα, ΥΠ.Ε.Π.Θ..
- , 1995, *Υποεκπαίδευση. Κοινωνικές, πολιτικές και πολιτισμικές διαστάσεις*.
- Belanger P., 1997, «Adult Education and Aging. Trends and Critical Issues», *Adult Education and Development*, 49, σ. 161-164.
- Bhola H., 1994, *A Source Book for Literacy Work. Perspective from the Grassroots*, Unesco.
- Bowyer J., 1990, *Scientific and Technological Literacy: Education for Change*, Unesco.
- Γενική Γραμματεία Λαϊκής Επιμόρφωσης (ΓΓΛΕ), 1985, *Η αντιμετώπιση του αναλφαβητισμού, Εισηγήσεις και συμπεράσματα από τη συνδιάσκεψη 1-4 Οκτωβρίου 1984*, Αθήνα, ΥΠ.Ε.Π.Θ..
- , 1987, *Η αντιμετώπιση του αναλφαβητισμού στις χώρες-μέλη της ΕΟΚ σήμερα*, Πρακτικά Ευρωπαϊκού Συνεδρίου, Αθήνα, Υπουργείο Πολιτισμού.
- , 1992, «Αλφαβητισμός και διδασκαλία της μητρικής γλώσσας», *Πρακτικά Πανελληνίου Συνεδρίου*, Αθήνα, Υπουργείο Παιδείας.
- Γέρου Θ., 1987, «Ο λειτουργικός αναλφαβητισμός και οι αιτίες που τον προκαλούν», στο ΓΓΛΕ, *Η αντιμετώπιση του αναλφαβητισμού στις χώρες-μέλη της ΕΟΚ σήμερα*, Πρακτικά Ευρωπαϊκού Συνεδρίου, Αθήνα, Υπουργείο Πολιτισμού.
- Commission of European Communities, 1988, *The Labour Force Survey as an Employment Policy Instrument*, Office for Official Publications of the European Communities, Luxembourg.
- Δεδουσόπουλος Α., 1995, *Οικονομική της εργασίας, Τόμος Α. Η προσφορά της εργασίας*, Αθήνα, Ο Πολίτης.
- Doets C., Groen P., Huisman T., Neuvel J., 1991, *Functional Illiteracy in the Netherlands*, Netherlands Study and Development Centre for Adult Education, Amersfoort.
- Ευστράτογλου Σ., 1998, *Μελέτη-έρευνα του αγροτικού χώρου. Τελική έκθεση*, Επιχειρησιακό Πρόγραμμα «Περιβάλλον» (Ε.Π.ΠΕΡ.), Αθήνα, Ευρωπαϊκή Ένωση, ΥΠΕΧΩΔΕ.
- Ηλιού Μ., 1985, «Γνωστός και άγνωστος αναλφαβητισμός», στο ΓΓΛΕ, *Η αντιμετώπιση του αναλφαβητισμού, Εισηγήσεις και συμπεράσματα από τη συνδιάσκεψη 1-4 Οκτωβρίου 1984*, Αθήνα.
- Ινστιτούτο Περιφερειακής Ανάπτυξης (ΙΠΑ), 1990, *Μελέτη για τη δημιουργία ολοκληρωμένου πληροφορικού συστήματος για την αγορά εργασίας*, Αθήνα, Πάντειο Πανεπιστήμιο.
- Freeman R. B., 1995, «Are your Wages set in Beijing?», *Journal of Economic Perspectives*, 9, 3, σ. 15-32.
- Giere U., 1987, *Functional Illiteracy in Industrialized Countries: An Analytical Bibliography*, Unesco, Institute for Education, Hamburg.
- Greenwood Gowen S., 1997, «This is a School. We Want to Go to School», Institutional Social Responsibility and Worker Education, στο Hautecoeur J. P. (ed.), *Alpha 97. Basic*

- Education and Institutional Environments*, Unesco, Institute for Education, Toronto, Canada.
- Grossman J., 1986, *A Study of the Greek Labor Force Statistics*, Reports on Planning, No 32, Center of Planning and Economic Research, Athens.
- Hautecoeur J. P., 1997, «A Political Review of International Literacy Meetings in Industrialized Countries, 1981-1994», στο Hautecoeur J. P. (ed.), *Alpha 97. Basic Education and Institutional Environments*, Unesco, Institute for Education, Toronto, Canada.
- Κατή Δ., 1989, «Οι κοινωνικοί μύθοι περί αναλφαβητισμού», *Σύγχρονα Θέματα*, 38, σ. 53-60.
- Κολοβός Σ., 1985, «Ο αναλφαβητισμός στον αγροτικό χώρο», στο ΓΓΑΕ, *Η αντιμετώπιση του αναλφαβητισμού*, Εισηγήσεις και συμπεράσματα από τη συνδιάσκεψη 1-4 Οκτωβρίου 1984, Αθήνα, ΥΠ.Ε.Π.Θ..
- Κοντράρου Σ., 1990, «Η διάσταση του αναλφαβητισμού στην Ελλάδα του 1990», *Σύγχρονη Εκπαίδευση*, 53, σ. 91-96.
- Λυμπεράκη Α., 1997, «Το αίτημα της πλήρους απασχόλησης ανάμεσα στο χτες και στο αύριο», Εισαγωγή στο *Διακήρυξη Οικονομολόγων για την άρση της μονόδρομης σκέψης*, Αθήνα, Πόλις.
- Μάος Β., 1983, «Οι οικονομικές επιπτώσεις της γήρανσης του πληθυσμού παραγωγικών ηλικιών», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 49, σ. 3-34.
- Μουρατιάν Ζ., 1991, «Λειτουργικός αναλφαβητισμός και νεοελληνική εκπαίδευση. Μια κριτική προσέγγιση της διαδικασίας αξιολόγησης», *Σύγχρονη Εκπαίδευση*, 58, σ. 62-68.
- Μουσιδής Α., 1998, «Κοινωνικός μετασχηματισμός και όψεις του κοινωνικού αποκλεισμού στον αγροτικό χώρο: Το πρόβλημα των ηλικιωμένων», στο Κασμάτη Κ. (επ.), *Κοινωνικός αποκλεισμός: Η Ελληνική εμπειρία*, Αθήνα, Κέντρο Κοινωνικής Μορφολογίας και Κοινωνικής Πολιτικής.
- Πετριωτή Ξ., 1989α, *Αγορές εργασίας: Οικονομικές θεωρίες και έρευνες*, Αθήνα, Παπαζήσης.
- Σιπτιάνου Α., 1998, *Ο αναλφαβητισμός στην Ελλάδα: η διαχρονικότητα και οι μεταλλαγές του προβλήματος*, Θεσσαλονίκη, Εκδοτικός Οίκος Αδελφών Κυριακίδη.
- Σουτζόγλου-Κοτταρίδη Γ., 1988, «Η Τρίτη ηλικία: Μύθος και πραγματικότητα. Σκέψεις για μια επιστημονική έρευνα», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 68, σ. 177-182.
- Standing G., 1978, *Labour Force Participation and Development*, Geneva, ILO.
- Τεπέρογλου Α., 1989, «Η ηλικιωμένη γυναίκα στην Ελλάδα. Μια κοινωνιολογική προσέγγιση», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 75, σ. 170-183.
- Τσιώκος Γ., 1990, «Η πορεία προς τον (Αν)αλφαβητισμό», *Σύγχρονη Εκπαίδευση*, 53, σ. 81-90.
- Τσουκαλάς Κ., 1987, «Απασχόληση, εργασία, εισοδήματα», στο Κράτος, Κοινωνία, Εργασία στη μεταπολεμική Ελλάδα, Αθήνα, Θεμέλιο.
- Φράγκος Δ., 1983, *Οι μακροχρόνιες εξελίξεις του οικονομικά μη ενεργού πληθυσμού της Ελλάδος*, Αθήνα, ΕΚΚΕ.

-
- Χρυσάκης Μ., 1996, «Κοινωνικός αποκλεισμός και εκπαιδευτικές ανισότητες», στο *Διαστάσεις του κοινωνικού αποκλεισμού στην Ελλάδα*, τόμος Α' Αθήνα, ΕΚΚΕ.
- Wagner S., 1997, «Literacy, the Institutional Environment and Democracy», στο Hautecoeur J. P. (ed.), *Alpha 97. Basic Education and Institutional Environments*, Unesco, Institute for Education, Toronto, Canada.
- Wharton C., 1965, «Education and Agricultural Growth: The Role of Education in Early Stage Agriculture», στο Anderson A., Bowman J. (eds), *Education and economic development*, Aldine publications.
- Wood A., 1995, «How Trade Hurt Unskilled Workers», *Journal of Economic Perspectives*, 9, 3, σ. 57-80.

